

**МАТЕРІАЛИ
ВСЕУКРАЇНСЬКОЇ НАУКОВОЇ КОНФЕРЕНЦІЇ**

**ФАКТОР ПРОСТОРУ
В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ**

**ФАКТОР ПРОСТОРУ
В ІСТОРИЧНИХ ДОСЛІДЖЕННЯХ**

Матеріали Всеукраїнської наукової конференції
(23 травня 2019 р., м. Переяслав-Хмельницький)

УДК 001.83/85:94(477)

ББК 63.3(4Укр)

Фактор простору в історичних дослідженнях: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, [м. Переяслав-Хмельницький], 23 травня 2019 р. / [Упорядник: С.М. Вовкодав]. – Переяслав-Хмельницький. – 96 с.

Редакційна колегія:

Вовкодав С.М. – старший науковий співробітник Музею космосу НІЕЗ «Переяслав»;

Вовкодав В.О. – молодший науковий співробітник науково-методичного відділу охорони культурної спадщини;

Гайдаєнко І.В. – учений секретар НІЕЗ «Переяслав», к. і. н.;

Лукашевич О.М. – генеральний директор НІЕЗ «Переяслав», к. і. н.;

Нагайко Т.Ю. – завідувач науково-дослідного відділу історичного краєзнавства, к. і. н.

До збірки включено матеріали доповідей Всеукраїнської наукової конференції «Фактор простору в історичних дослідженнях», що відбулася 23 травня 2019 р. в Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав».

*Рекомендовано до друку Науково-методичною радою
Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав»
(протокол № 12 від 17 травня 2019 р.)*

© Національний історико-етнографічний заповідник «Переяслав»

ЗМІСТ

Артем Борисов <i>АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ СЕРЕДНЬОГО ПОРОССЯ: ДЕРЖАВНИЙ ОБЛІК ТА НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ</i>	4
Олег Білінський <i>ДО ПИТАННЯ ПРО ВИДІЛЕННЯ ЛОКАЛЬНИХ ВАРІАНТІВ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ПІВНОЧІ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ</i>	13
Лариса Білінська <i>ДИНАМІЧНА АРХЕОЛОГІЧНА КАРТА ЗАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ ЧАСТИНИ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ СЛОВ'ЯНО-РУСЬКОЇ ДОБИ (ПРОМІЖНІ РЕЗУЛЬТАТИ)</i>	16
Марія Васильєва <i>АМФОРИ ВІЗАНТІЙСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО КОЛА ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (XI–XIII СТ.) З КОЛЕКЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНОГО МУЗЕЮ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ</i>	22
Ігор Готун, Олександр Казимір <i>НОВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДАНІ ЩОДО КАТЕГОРІЇ «ПРОСТІР» У СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СЕЛЯНСТВА ПІВДНЯ РУСИ</i>	31
Олександр Колибенко, Володимир Колибенко <i>VIA EST VITA: ПРОСТОРОВІ АСПЕКТИ БІОГРАФІЙ ЕЛІТИ ПЕРЕЯСЛАВЛЯ РУСЬКОГО</i>	41
Ольга Манігда, Ольга Грабовська <i>ПРОЕКТ «УЛИЧІ. АРХЕОЛОГІЧНА КАРТА». ВІДНОВЛЕННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ СТАРОЖИТНОСТЕЙ УЛИЧІВ</i>	47
Сергій Вовкодав <i>ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ ПОШУКУ МАЙДАНІВ У БАСЕЙНІ Р. БРОВАРКА ШЛЯХОМ АНАЛІЗУ КОСМОЗНІМКІВ</i>	49
Андрій Блануца <i>«СТАРА ПЕРЕЯСЛАВЩИНА» ЯК ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНА ТЕРИТОРІЯ У ПРАЦЯХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО</i>	58
Тарас Нагайко <i>ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА</i>	63
Олександр Бондар <i>ПРОСТОРОВО-ТОПОГРАФІЧНА СТРУКТУРА ТА ВИСОТНІ ДОМІНАНТИ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ В XVII – СЕРЕДИНІ XVIII СТ.</i>	71
В'ячеслав Лоха <i>ГЕОГРАФІЯ ПОХОДІВ КОЗАЦТВА ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОЛКУ У 1680–1720-ИХ РР.</i>	81
<i>ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ</i>	95

УДК [902.2:351.853](282.247.32–197.4)

Артем Борисов
(Київ)**АРХЕОЛОГІЧНІ ПАМ'ЯТКИ СЕРЕДНЬОГО ПОРОССЯ: ДЕРЖАВНИЙ
ОБЛІК ТА НАУКОВІ ДОСЛІДЖЕННЯ**

У статті проаналізовано кількісний та якісний склад археологічних пам'яток, занесених до Державного реєстру нерухомих пам'яток України станом на 2004 рік на території Вінницької, Київської, Житомирської та Черкаської областей. Для поглибленого аналізу співвідношення археологічних пам'яток взятих на державний облік та всіх археологічних об'єктів відомих із наукових джерел обрано території двох районів Київської області (Богуславського та Рокитнянського).

Ключова слова: ступінь археологічної дослідженості, археологічна карта, Середнє Поросся, Державний реєстр нерухомих пам'яток України, охорона пам'яток.

Проблеми охорони археологічної спадщини України поступово стають частиною магістрального дискурсу як професійної спільноти археологів, так і заангажованої частини суспільства. У цьому контексті актуальним завданням стає оцінка археологічного потенціалу окремих територій і України в цілому. Поняття археологічного потенціалу повинно включати в себе не тільки вже відомі археологічні об'єкти, а й має певним чином описувати потенційно наявні. Такі дані дуже важливі для ефективного управління археологічними та земельними ресурсами. Розробка методики оцінки археологічного потенціалу території, опису її археологічних ресурсів – питання майбутнього. Воно до цього часу не знайшло вирішення у вітчизняній науковій літературі. Проте цілком зрозумілим виявився зв'язок між кількістю відомих науці археологічних об'єктів та ступенем дослідження території.

Ступінь археологічної дослідженості (САД) певного регіону введено до наукового обігу роботою А. П. Томашевського¹. Це поняття позиціонується як один із ключових параметрів повноти археологічної карти, її надійності як джерела для наступного аналізу та інтерпретацій. Зрозуміло, що підвищення рівня САД надає нові можливості для палеоекологічного та прогнозного моделювань, реконструкції систем заселення конкретних історико-соціальних організмів давнини. Цілеспрямовані спроби оцінити САД, здійснені А. П. Томашевським на основі матеріалів із території Овруцької середньовічної волості² та А. В. Борисовим за матеріалами з території

¹ Томашевський А. П. Історія та ступінь археологічного дослідження літописної Овруцької волості // Археологія і давня історія України, Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 12-річчя з дня народження Ф.А. Козубовського). – 2017. – Вип.4(25). – С. 240–285. <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.7505717.v1>

² Там само.

Богуславського р-ну Київської області³. Залишається актуальною потреба розширення територій аналізу САД та оцінки повноти представлення археологічних об'єктів у Державному реєстрі нерухомих пам'яток України. Досягнення максимально високого ступеню САД та його експериментальна оцінка пов'язані з цілеспрямованим вивченням територій в рамках тематичних досліджень, зокрема досліджень окремих історико-соціальних організмів давнини⁴. Проте такі дослідження поодинокі і досі не проводяться регулярно. Звідси постає питання пошуку допоміжних способів оцінки САД. Ключовим інструментом такої оцінки є реконструкція максимально повної археологічної карти територій та дослідження історії польових археологічних досліджень. В українській археологічній науці картографування археологічних об'єктів є поширеним методом дослідження. Проте досі єдина археологічна карта державного масштабу не створена. Натомість маємо низку тематичних карт різної точності та територіального охоплення. Єдиним загальноукраїнським переліком археологічних об'єктів різних епох та типів є Державний реєстр нерухомих пам'яток України. Наявність такого переліку дає можливість співвіднести його наповнення з переліком відомих на сьогодні в науці археологічних об'єктів.

Нами для попереднього аналізу було використано дані Державного реєстру нерухомих пам'яток України чотирьох областей: Вінницької, Житомирської, Київської та Черкаської. На жаль, представлений в мережі інтернет варіант реєстру не є повним і, як правило (для означених територій), не включає археологічних об'єктів⁵. Тому ми використовували редакцію реєстру 2004 року. Саме цією обставиною може бути пояснено певну невідповідність нашого аналізу сучасному рівню взяття на державний облік об'єктів археологічної спадщини.

Згідно розрахунків А. П. Томашевського та А. В. Борисова нині як правило в науці відомо 10–20% від загальної кількості пам'яток археології. Таким чином Державний реєстр нерухомих пам'яток України в середньому може містити від 4,6 до 9,2% всіх потенційно існуючих пам'яток археології. Ці цифри безумовно, потребують додаткового уточнення з залученням інформації з більш ширшої території.

Дані реєстру дозволяють здійснити деталізацію місця розташування пам'яток до рівня адміністративних одиниць (областей, районів, місцевих рад). Ми здійснили картографування розподілу кількості пам'яток за районами (рис. 1). Як бачимо,

³ Борисов А. В. *Історія та сучасний етап археологічного дослідження Богуславського Поросся та оцінка потенційної кількості пам'яток археології.* // *Археологія і давня історія України, Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 12-річчя з дня народження Ф.А. Козубовського).* – 2017. – Вип. 4(25). – С. 286–295. <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.7150844.v1>

⁴ Томашевський А. П. *Історія та ступінь археологічного дослідження літописної Овруцької волості* // *Археологія і давня історія України, Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 12-річчя з дня народження Ф.А. Козубовського).* – 2017. – Вип. 4(25). – С. 240–285. <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.7505717.v1>

⁵ *Державний реєстр нерухомих пам'яток України* / Міністерство культури України. – Режим перегляду: http://mincult.kmu.gov.ua/control/uk/publish/officialcategory?cat_id=244910406 (дата завершення 05.03.2019). – Назва з екрана.

натуральний розподіл (засобами програми QGIS) дозволив виокремити 5 ступенів щільності пам'яток. Для того, щоб нівелювати вплив на картину різної площі районів, ми здійснили картографування розподілу щільності пам'яток, де насиченістю показано кількість кілометрів квадратних, що припадають на одну археологічну пам'ятку (рис. 2). Завдяки запропонованому методу картина розподілу археологічних пам'яток внесених до державний обліку стала більш контрастною. Можна зробити попередні висновки, що порівняно багато пам'яток стоять на обліку в Черкаській області, на центральній Житомирщині, Вінниччині та Київщині. Зовсім небагато пам'яток містить реєстр для території Полісся та вінницького Придністров'я.

Для того, щоб детальніше розглянути співвідношення кількості пам'яток на державному обліку і загальної кількості відомих пам'яток, ми обрали два райони Київської області — Рокитнянський та Богуславський. Обидві території в розподілі за районами займають верхні позиції (рис. 1; 2). Розподіл пам'яток за місцевими радами візуалізовано на рисунках 3 і 4. Також ми створили карти розподілу щільності пам'яток (рис. 5; 6).

Результати аналізу кількості пам'яток для цих районів показує, що під охороною держави знаходиться 46% відомих науці археологічних об'єктів (табл. 1). Причому, чим більшу кількість пам'яток має населений пункт, тим менша їх частина потрапила до реєстру. Варто зауважити, що окремі ділянки взятої для аналізу території інтенсивно досліджували А. А. Сорокун⁶ та А. В. Борисов⁷. Проте жодна з пам'яток, виявлених в останні 10 років, не була взята на державний облік. Дослідження мали суто науковий характер і не передбачали складення первинної облікової документації.

Різниця щільності та розподілу двох типів пам'яток (на державному обліку та загальної кількості відомих науці) вказують на території, де вкрай необхідно здійснювати заходи, спрямовані на документування об'єктів археологічної спадщини. Зокрема, необхідно доповнити Державний реєстр нерухомих пам'яток України на території Іванівської, Москаленківської, Вільховецької, Тептіївської, Киданівської, Синицької та Дибинецької, Ромашківської, Житньогірської, Розкопанецької, Ольшаницької сільських рад. Посиленого обстеження потребують Насташківська, Савинецька, Запрудянська, Луб'єнська, Шупиківська сільські ради.

⁶ Сорокун А. А. Нові мезо-неолітичні пам'ятки Південної Київщини // IX Краєзнавчі читання ім. о. Петра Лебединцева (22 грудня 2011 р., Біла Церква). – Біла Церква, 2011. – С. 5–12.; Сорокун А. А. Звіт про археологічні розвідки в Богуславському районі в 2012 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 2012/ б/н (в процесі НТО), 133 с.; Сорокун А. А. Звіт про археологічні розвідки в Богуславському районі в 2013 р. / НА ІА НАН України, ф. 64, 2013/ б/н (в процесі НТО), 121 с.

⁷ Борисов А. В. Історія та сучасний етап археологічного дослідження Богуславського Поросся та оцінка потенційної кількості пам'яток археології. // Археологія і давня історія України, Дослідження археологічної спадщини Східної Волині (до 12-річчя з дня народження Ф.А. Козубовського). – 2017. – Вип. 4(25). – С. 286–295. <https://doi.org/10.6084/m9.figshare.7150844.v1>

Artem Borysov
(Kyiv)

ARCHAEOLOGICAL SITES IN MIDDLE POROSSYA: STATE REGISTRATION VS ACADEMIC RESEARCH

The article analyzes the quantity and quality of archaeological monuments in State Register of Immovable Landmarks of Ukraine. The survey covers the territory of Vinnytsia, Kyiv, Zhytomyr and Cherkasy regions. An in-depth analysis carries out on materials from two districts of the Kyiv region (Boguslavsky and Rokytniiansky). The correlation between the archaeological sites which are in state registration and the total number of known archaeological objects is traces.

Keywords: *concentration of archaeological sites, archaeological map, Middle Porossya, State Register of immovable Landmarks of Ukraine, protection of monuments.*

місцева рада	Q арх.пам. реєстр	Q відомі арх.пам.	% арх.пам на держ.обліку	щільність арх.пам. реєстру (км ²)	щільність відомих арх.пам. (км ²)
Біївецька	4	8	50	12	6
Богуславська	5	6	83	6	5
Бранепільська	1	1	100	22	22
Вільховецька	2	18	11	30	3
Дибинецька	6	37	16	7	1
Дмитренківська	1	11	9	34	3
Іванівська	6	18	33	5	2
Ісайківська	6	16	37	13	5
Киданівська	0	17		0	2
Медвинська	28	29	96	3	3
Мисайлівська	8	9	89	8	7
Митаївська	5	5	100	3	3
Михайлівська	1	1	100	15	15
Москаленківська	3	12	25	6	1
Побережківська	2	3	67	22	15
Розкопанецька	1	5	20	11	2
Саварська	11	15	73	2	2
Синицька	1	21	5	22	1
Тептіївська	3	6	50	9	4
Хохітвянська	1	3	33	19	6
Шупиківська	0	0		0	0
Щербашинецька	0	0		0	0
Бирюківська	4	8	50	8	4
Бушевська	6	7	86	7	6
Житньогірська	2	10	20	15	3
Запруднянська	1	1	100	48	48
Луб'янська	0	0		0	0
Маківська	1	1	100	25	25
Насташівська	0	1	0	0	55
Ольшаницька	3	12	25	25	6
Острівська	5	7	71	9	6
Рокитнянська	5	11	45	18	8
Ромашківська	1	10	10	34	3
Савинецька	0	0		0	0
Синявська	10	14	71	7	5
Телешівська	4	10	40	11	4
Шарківська	1	4	25	34	9

Таблиця 1. Археологічні пам'ятки Рокитнянського та Богуславського р-ну Київської області. Розподіл за місцевими радами (складена на основі інформації Державного реєстру нерухомих пам'яток України редакції 2004 року та особистого архіву автора)

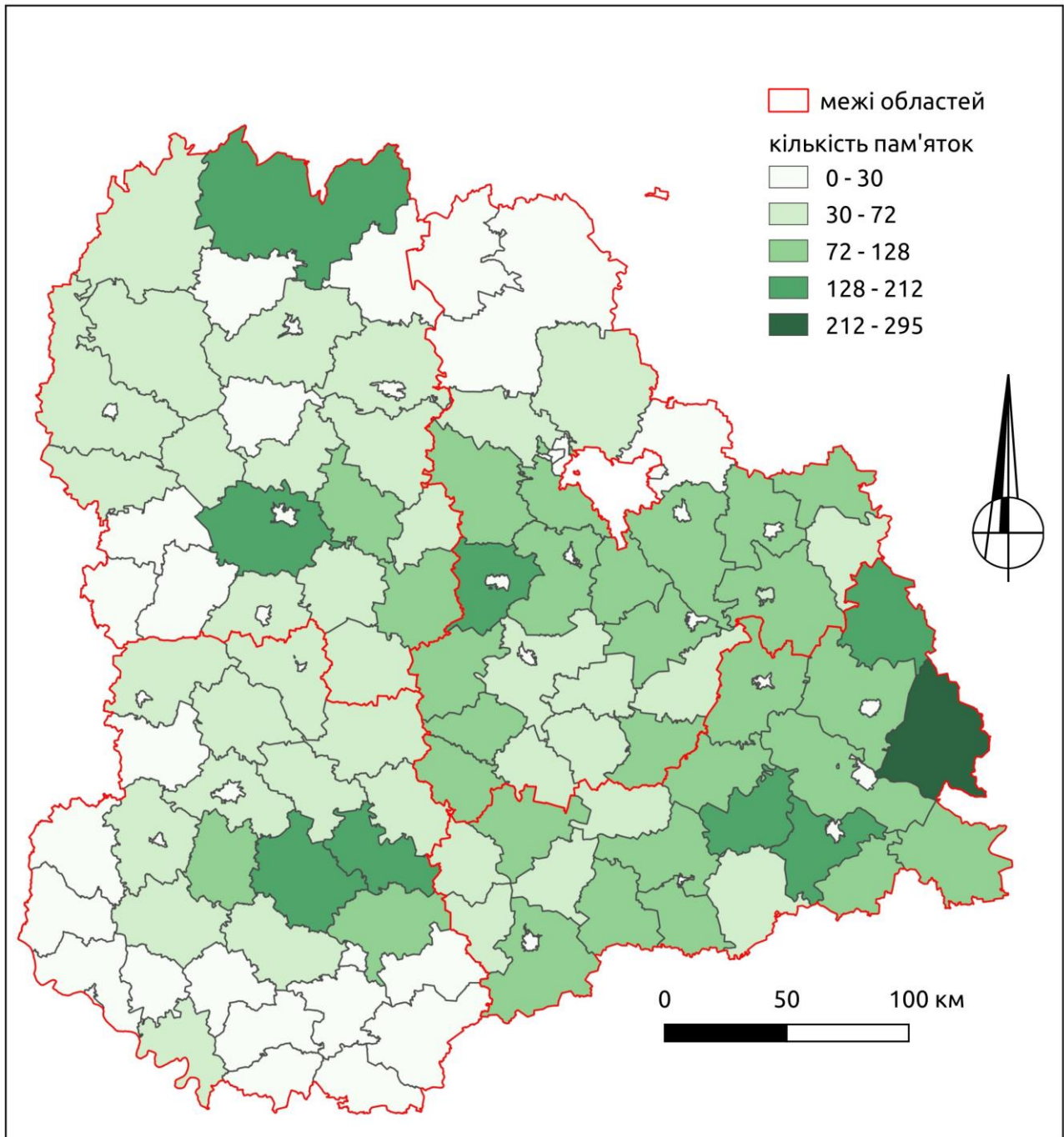

Рис. 1. Розподіл кількості взятих на державний облік археологічних пам'яток за районами Вінницької, Київської, Житомирської та Черкаської областей

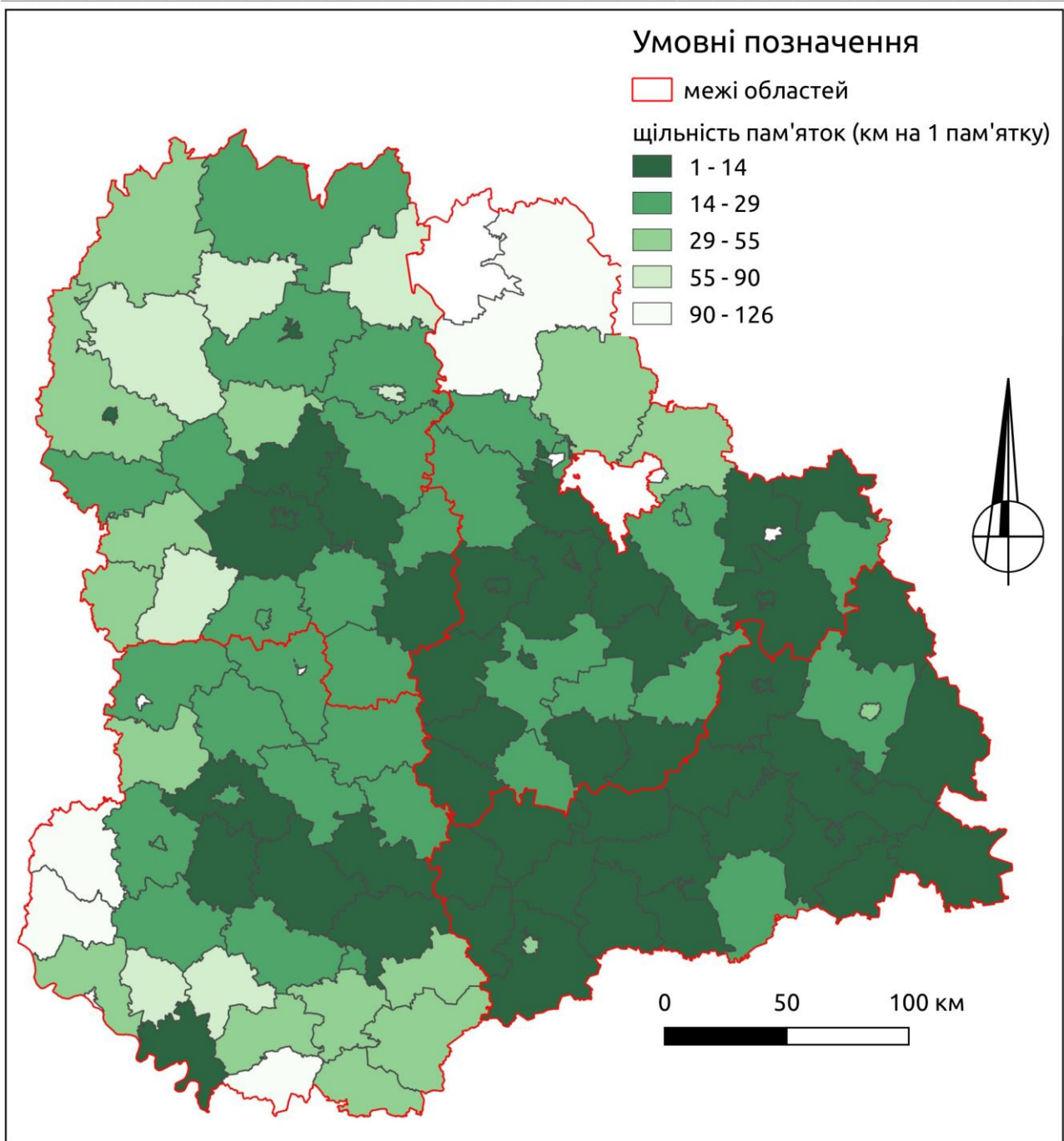

Рис. 2. Розподіл щільності взятих на державний облік археологічних пам'яток за районами Вінницької, Київської, Житомирської та Черкаської областей (км² на пам'ятку)

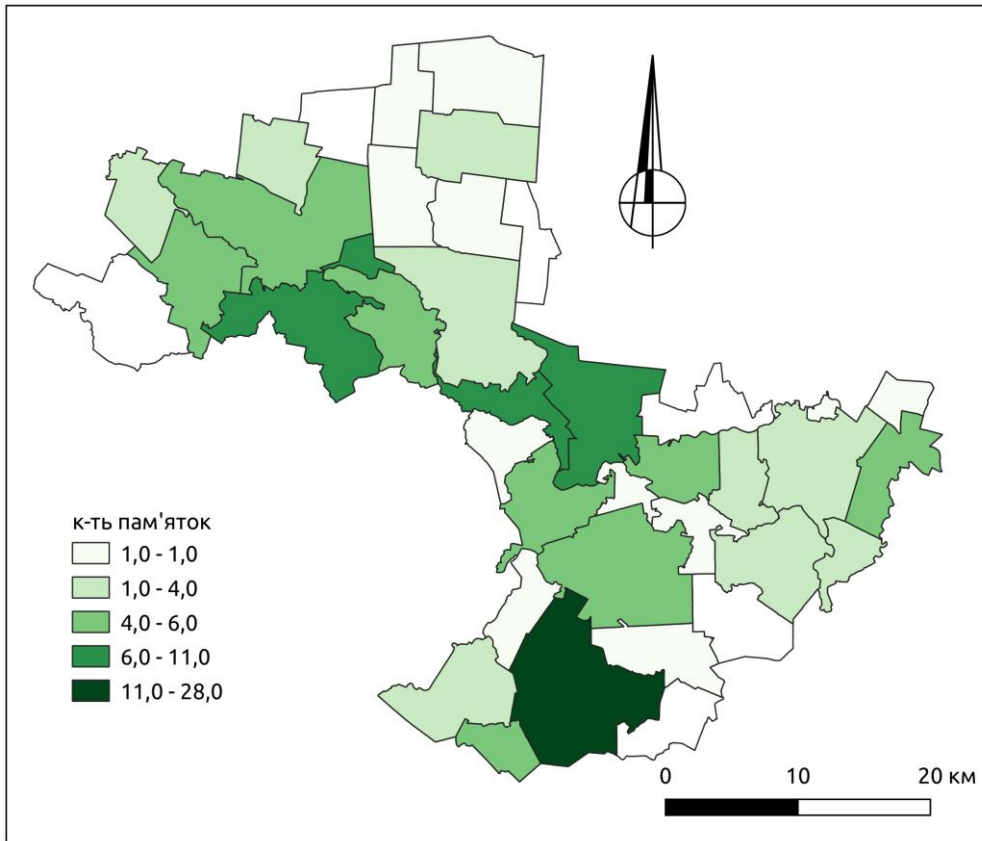

Рис. 3. Розподіл кількості взятих на державний облік археологічних пам'яток за місцевими радами в межах Богуславського та Рокитнянського р-нів Київської обл.

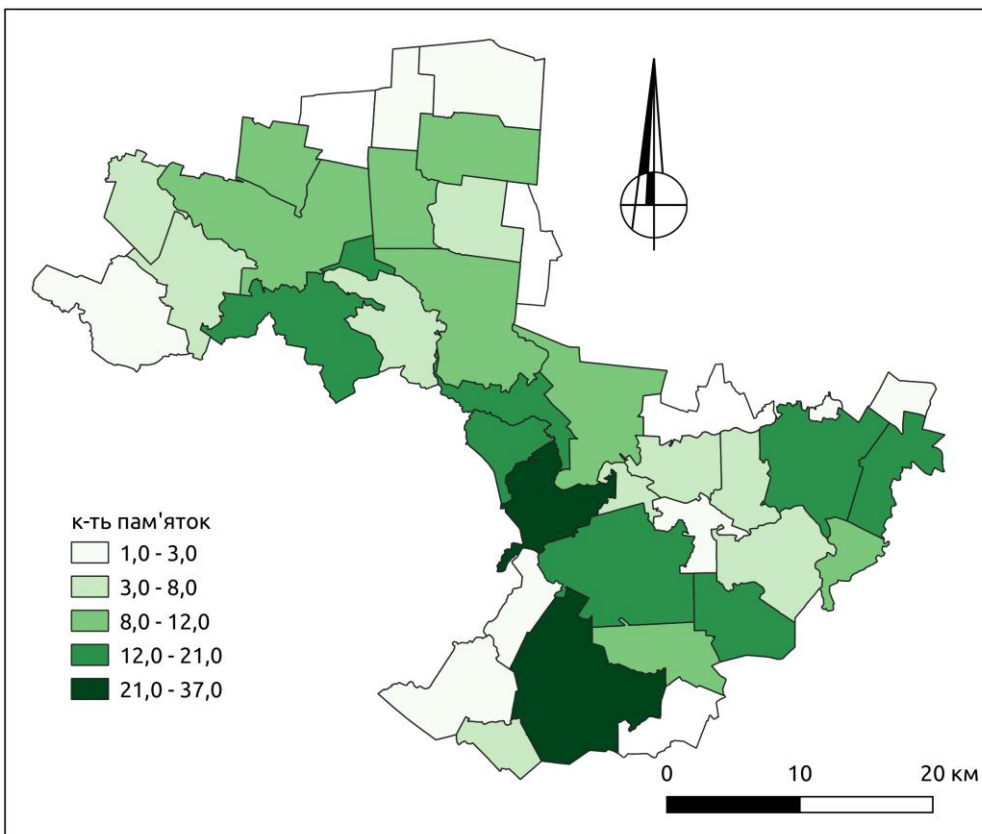

Рис. 4. Розподіл кількості відомих згідно джерел археологічних пам'яток за місцевими радами в межах Богуславського та Рокитнянського р-нів Київської обл.

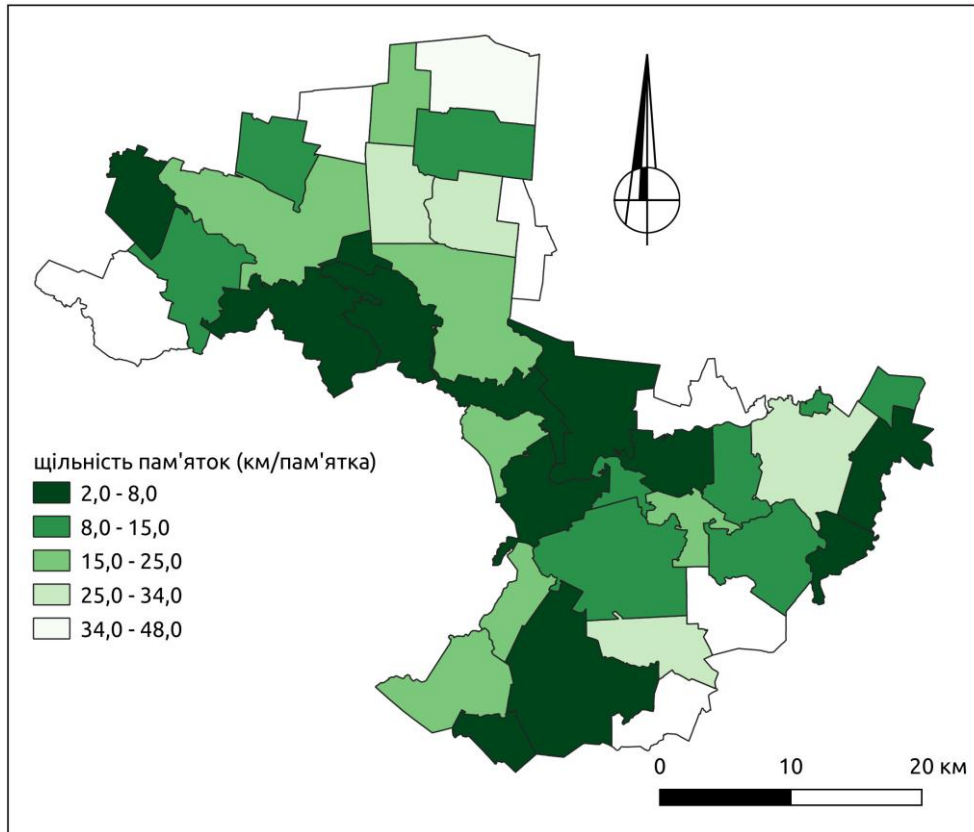

Рис. 5. Розподіл щільності взятих на державний облік археологічних пам'яток за місцевими радами в межах Богуславського та Рокитнянського р-нів Київської обл.

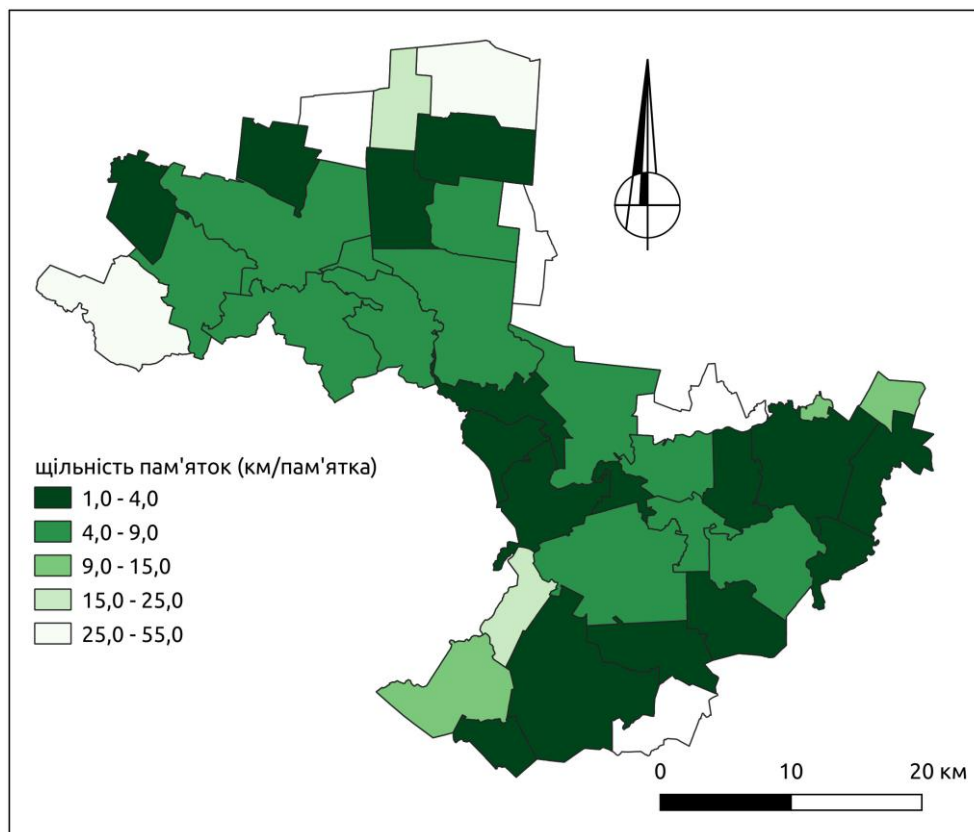

Рис. 6. Розподіл щільності відомих згідно джерел археологічних пам'яток за місцевими радами в межах Богуславського та Рокитнянського р-нів Київської обл.

УДК 902.01:903.15(477.5)

Олег Білінський
(Київ)**ДО ПИТАННЯ ПРО ВИДІЛЕННЯ ЛОКАЛЬНИХ ВАРІАНТІВ СКІФСЬКОГО ЧАСУ НА ПІВНОЧІ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ**

У роботі аналізується традиція локального поділу пам'яток скіфського часу Лівобережжя, виділяються її основні засновки. На підставі нових досліджень поселенських систем регіону пропонується введення нового таксону – регіону в цю систему, робляться припущення про причини їх появи та сутність. Виділені регіони в басейнах Сейму та Псла дозволяють припустити існування подібних структур і на інших територіях Лівобережжя.

Ключові слова: Лівобережний лісостеп, скіфський час, локальний варіант, регіон.

Ідея регіонального поділу пам'яток скіфського часу з'явилася давно. На можливість цього вказує сам опис Скіфії Геродотом, який перераховує скіфські та «нескіфські» племена, зазначаючи місця їх проживання. Вже на початку ХХ ст. О. А. Спицин виділив «райони» поширення пам'яток¹. Далі ця ідея розвивалася через пряму ідентифікацію окремих регіонів із племенами, описаними Геродотом². Різниця між ними підкреслювалася і характерними особливостями у матеріальній культурі³. Після першої радянської конференції, присвяченої питанням скіфо-сарматської археології, опис пам'яток лісостепу за локальними варіантами увійшов як норма у фахову літературу⁴. Проте вже з 60-их років дослідники бачили локальні варіанти лише, як частину великого об'єднання Лівобережного лісостепу, об'єднуючи їх у зольничну культуру⁵, культуру посульсько-донецького типу⁶, історико-культурну спільність⁷. Основною підставою виділення локальних варіантів у середині цього

¹ Спицин А. А. Курганы скифов-пахарей // Известия Императорской Археологической Комиссии. – 1918. – Вып. 65. – С. 87–143.

² Фабриціус І. До питання про топографізацію племен Скіфії / Ірина Фабриціус // Археологія. – 1951. – Вип. 5. – С. 50–80.

³ Ильинская В. А. Памятники скифского времени Посулья: автореферат дисс. канд. ист. наук. – Киев, 1949.

⁴ Граков Б. Н. Об этнических и культурных различиях в степных и лесостепных областях Европейской части СССР в скифское время / Б. Н. Граков, А. И. Мелюкова // Вопросы скифо-сарматской археологии. – 1954. – С. 39–93.

⁵ Ляпушкин И. И. Днепровское Лесостепное Левобережье в эпоху железа / И. И. Ляпушкин // Материалы и исследования по археологии СССР. – М.; Л.: Изд-во Акад. наук СССР, 1961. – №104. – 384 с.

⁶ Ильинская В. А. Скифы Днепровского Лесостепного Левобережья (курганы Посулья) / В. А. Ильинская. – К.: Издательство «Наукова думка», 1968. – 269 с.

⁷ Моруженко А. А. Историко-культурная общность племен междуречья Днепра и Дона в скифское время / А. А. Моруженко // Советская археология. – 1983. – № 4. – С. 25–40.

об'єднання була компактна поширеність пам'яток у певних регіонах та незначні відмінності в матеріальній культурі, поховальних пам'ятках та ін.

Вже у XXI ст. суттєве зростання джерельної бази дозволило повноцінно порівнювати між собою різні локальні варіанти. Розглядаючи це питання з точки зору особливостей домобудівництва, поховального обряду та матеріальної культури, Д. С. Гречко доходить висновку про загальну єдність пам'яток усього Лівобережжя. Серед останніх робіт, важливих у цьому контексті, є опрацювання кераміки Лівобережжя К. Ю. Пеляшенка. Проаналізувавши ліпний посуд, дослідник говорить про відсутність суттєвих регіональних відмінностей. Останні можна фіксувати лише на Сулі⁸. Такі дослідження вказують на відсутність суттєвої різниці в матеріальній культурі в різних регіонах, чим ставлять питання про доцільність виділення локальних варіантів взагалі.

Заново ця тема актуалізувалася після дослідження системи заселення скіфського часу на півночі Лівобережного лісостепу⁹. Так, докладне вивчення пам'яток у басейні Сейму продемонструвало загальну близькість матеріальної культури з рештою Лівобережжя і в той самий час суттєві відмінності в деяких категоріях предметів та традиціях. Вивчення поселенської структури дозволило виділити тут два регіони (Східне та Західне Посейм'я). Територіальне розмежування пам'яток підкріплюється і різницею у матеріальній культурі (в першу чергу, це поширеність перлинного орнаменту у Східному регіоні) та незначними відмінностями в площах пам'яток та системі заселення. З огляду на культурно-історичні процеси в регіоні можна припустити дещо різну генезу населення та етнічний склад.

У басейні Псла яскраво виділяється регіон у верхній течії річки. Окрім територіальної обособленості, його вирізняє значна кількість посуду з перлинним орнаментом та чисельні малі за площею (до 1 га) городища. Незважаючи на надзвичайно малу кількість матеріалів, наразі немає підстав припускати існування поселень тут раніше V ст. до н.е.¹⁰ Пам'ятки нижче за течією (вже в околицях Сум), представлені в основному незахищеними поселеннями (близько 10% городищ) і не мають перлинного орнаменту на посуді. У ході досліджень останніх років тут були відкриті зольники, які досі не були відомі тут та рідко трапляються на північ від Ворскли. Ідею виділення регіонів у середині локальних варіантів можна екстраполювати й на інші території Лівобережжя¹¹.

⁸ Пеляшенко К. Ю. Ліпний посуд скіфського часу Дніпро-Донецького лісостепу: дис. канд. іст. наук: 07.00.04 / Ін-т. археології НАН України. – К., 2014. – С. 164–165.

⁹ Докладніше див. Білинський О. Використання ГІС у вивченні пам'яток скіфського часу на Сеймі // *І Всеукраїнський археологічний з'їзд: Програма роботи та анотації доповідей (Ніжин, 23–25 листопада 2018 р.)*. – Київ: ІА НАНУ, 2018. – С. 32–33.

¹⁰ Докладніше ці пам'ятки описані у окремій статті: Білинський О. О. Пам'ятки скіфського часу у верхів'ях Псла / О. О. Білинський, Д. О. Кабанов // *Археологія і давня історія України*. – 2015. – Вип. 4 (17). – С. 122–127.

¹¹ Регіони виділені за поширенням городищ див.: Білинський О. *Городища скіфського часу в Дніпровському лівобережному лісостепу: Загальна характеристика, каталог, типологія* / О. О. Білинський // *Археологія і давня історія України*. – 2018. – Вип. 1 (26). – С. 213–234.

Наявність таких регіонів можна пояснювати через компактне проживання тут якихось груп населення. Судячи з уже виділених регіонів у басейнах Псла та Сейму до комплексу ознак належить не лише система заселення, але і особливості у фортифікаційному будівництві, господарстві, матеріальній культурі, наявності традиції спорудження зольників.

Основою для виділення великих локальних варіантів насамперед виступала територіальна обособленість пам'яток. Після картографування нині відомих поселенських структур вона стала ще більш наочною. Пам'ятки Лівобережжя тяжіють до долин великих річок (Сейму, Сули, Псла та Ворскли), відходячи від них переважно найбільшими притоками. Таким чином ареали пам'яток виявляються розділені вододільними масивами, зближуючись у місцях, де наближаються одна до одної долини річок. Дещо інша система помітна в басейні Сіверського Дінця. Тут поселення та городища рівномірно розпорошені річками другого, третього та навіть четвертого порядків¹². Але на карті фіксується лише статична картина поширення пам'яток у той час, як заселення території та розвиток поселенської структури були динамічними процесами. Так, пам'ятки із зольниками середнього Псла та ймовірні мігранти з Сейму верхнього Псла не були пов'язані між собою, проте заселяли долину однієї річки. Це спонукає до пошуків пояснення такої традиції будівництва пам'яток. Найбільш ймовірним варіантом є господарство населення, яке потребувало використання набору різних ґрунтів та ландшафтів поруч із пам'яткою. Саме такий строкатий склад є в долинах великих річок Лівобережжя, у той час, як вододільні ділянки майже повністю вкриті складними для обробітку в давнину чорноземами.

Попередній висновок, який можна зробити, говорить про те, що локальні варіанти демонструють не територіальну розпорошеність населення та тим більше не етнічний поділ Скіфії, а найбільш вигідні для проживання, а тому й заселені території.

Oleh Bilynskyi
(Kyiv)

ON THE QUESTION OF LOCAL DIVISION OF SCYTHIAN TIME SITES IN THE NORTH PART OF DNIPRO LEFT BANK FOREST STEPPE

This paper addresses the analysis of local division of Scythian age sites of the Dnipro left bank, highlighting its main findings. Based on the new studies of the settlement systems of the region, it is proposed to introduce a new taxon - the region into this system. Several assumptions are made about the reasons for the emergence of such structures. Existence of the regions in the Seym and Psel basins suggest that similar structures can be found in other areas of the Dnipro left bank forest steppe.

Keywords: *Left-bank forest steppe Ukraine, Scythian time, local division, region.*

¹² Карта пам'яток Сіверського Дінця є у монографії: Гречко Д. С. Населення скіфського часу на Сіверському Дінці / Д. С. Гречко. – К., 2010. – 286 с.

УДК 902.26:904.3(477.4)«7/12»

Лариса Білинська
(Суми)**ДИНАМІЧНА АРХЕОЛОГІЧНА КАРТА ЗАСЕЛЕННЯ ПІВНІЧНО-СХІДНОЇ
ЧАСТИНИ ДНІПРОВСЬКОГО ЛІСОСТЕПОВОГО ЛІВОБЕРЕЖЖЯ
СЛОВ'ЯНО-РУСЬКОЇ ДОБИ (ПРОМІЖНІ РЕЗУЛЬТАТИ)**

У роботі представлені проміжні результати складання археологічної карти заселення північно-східної частини Дніпровського лісостепового Лівобережжя слов'яно-руської доби. На прикладі пам'яток Сумської області простежено систему заселення регіону та динаміку ускладнення поселенських структур впродовж VIII–XIII ст., продемонстровано перспективність цього напрямку досліджень.

Ключові слова: Дніпровське лісостепове Лівобережжя, слов'яно-руська доба, населений пункт (НП), агломерація, мікрорегіон.

Північно-східна частина Дніпровського лісостепового Лівобережжя входила в зону Великого розселення слов'ян, є територією, де локалізують літописних сіверян, та прикордонним регіоном Давньоруської держави. На освоєння і систему заселення даної території як в додержавний, так і в період Київської Русі, значний вплив мали історичні процеси, що відбувалися протягом VIII–XIII ст.

Вивчення пам'яток цього періоду, розпочате ще у XIX ст., дало можливість накопичити значну джерельну базу. Найбільш вагомий внесок у вивчення регіону зробили дослідження Лівобережної слов'яно-руської експедиції під керівництвом О. В. Сухобокова, яка працювала у регіоні більше 30 років, та Лівобережної ранньослов'янської експедиції під керівництвом Р. В. Терпиловського. Також формуванню джерельної бази сприяли масштабні роботи в рамках підготовки «Зводу пам'яток історії та культури України», в яких брали участь археологічні експедиції Інститутів археології НАНУ та РФ, Сумського обласного краєзнавчого музею.

Картографування та історико-географічне моделювання широко використовувалося дослідниками слов'яно-руських пам'яток Дніпровського Лівобережжя в різних аспектах. О. В. Сухобоков¹ послуговувався ними у своїх дослідженнях, присвячених історії та етнокультурним процесам на Дніпровському Лівобережжі у ранньослов'янський та давньоруський час; Ю. Ю. Моргунов² у

¹ Сухобоков О. В. 1975. Славяне Днепровского Левобережья (роменская культура и ее предшественники). Киев: Наукова думка; Сухобоков О. В. 1992. Дніпровське лісостепове Лівобережжя у VIII - XIII ст. Київ: Наукова думка; Сухобоков О. В. 2012. «Земля незнаема»: население бассейна среднего Псла в X–XIII вв. по материалам роменско-древнерусского комплекса в с. Каменное. Киев: ТОВ «Аграр Медіа Груп».

² Моргунов Ю. Ю. 1998. Посульская граница: этапы формирования и развития. Материалы и исследования по археологии Днепровского Левобережья, 3. Курск: ИА РАН; Бородин Г. В., Моргунов Ю. Ю. 2003. К вопросу о Переяславско-Черниговском пограничье с кочевой степью в конце

вивченні формування територіальної структури Переяславсько-Чернігівського прикордоння та Посульської оборонної лінії; В. В. Приймак³ у контексті передумов формування Путивльського удільного князівства Чернігово-Сіверської землі.

Розширення джерельної бази та поява нових методів дослідження дозволяють розширити вивчення північно-східної частини Дніпровського лісостепового Лівобережжя та процесів, що тут відбувалися у VIII–XIII ст., застосувавши можливості геоінформаційного просторового аналізу. Об'єктом даного дослідження обрано частину північно-східного Дніпровського лісостепового Лівобережжя, що вписується в адміністративно-територіальні межі сучасної Сумської області.

Природні умови регіону.

Відповідно до фізико-географічного районування північна частина Сумської області належить до зони мішаних лісів з поліським підтипом ландшафтів (Новгород-Сіверське Полісся). Інша – до лісостепової зони Дніпровського Лівобережжя, що характеризується чергуванням широколистяно-лісових ландшафтів та лучно-степових. Річкову систему області формують найбільші притоки Дніпра – Десна з її лівою притокою Сеймом, Сула, Псел та Ворскла. Їх рівнинні долини поступово звужуються, а межиріччя набувають ознак платоподібного підвищення (Полтавська рівнина), для рельєфу якого характерне чергування плоских вододілів з широкими долинами лівих приток Дніпра. Ширина долин сягає 10–12 км, їх краї сильно порізані довгими глибокими ярами та плоскодонними балками. Корінні береги річок високі і стрімкі. Тут північно-східна межа Середньоруської лісостепової фізико-географічної провінції збігається з державним кордоном України з Росією. На дві природно-географічні області, де північна займає західні відроги Середньоруської височини, а південна – південно-західні, провінцію розділяє р. Ворскла. У деяких місцях збереглися ділянки природної степової рослинності.

Методи дослідження.

Джерельною базою для роботи стали матеріали накопичені в результаті багаторічної діяльності археологічних експедицій Інституту археології НАН України, Сумського обласного краєзнавчого музею та роботи окремих дослідників.

На першому етапі всі пам'ятки були картографовані із використанням різних поверхонь, що дозволило присвоїти кожній географічній координати. Оскільки більшість пам'яток відвідана автором особисто, за прив'язками наносилося лише близько 20% пунктів. Для вивчення системи заселення регіону використовувалася триступенева система об'єднання пам'яток: населений пункт (далі НП), агломерація, мікрорегіон. Критерієм для об'єднання взято відстань між пам'ятками. Для цього для кожної з культур був підрахований діапазон мінімальних відстаней між пам'ятками, який візуалізовано у вигляді діаграми. Шляхом виділення зламів на останній

XI – середина XIII вв. В: *Археологія та історія Північно-Східного Лівобережжя (I – початку II тисячоліття)*. Глухів: РВВ ГДПУ. с. 75-93.

³ Приймак В. В. 2007. *Путивльське удільне князівство Чернігово-Сіверщини*. Полтава: ТОВ «Фірма «Техсервіс».

визначалися діапазони відстаней для об'єднання пам'яток. Навколо кожної пам'ятки були створені буфери з радіусом середніх значень між двома точками на графіках. Для волинцевської культури це: 400 м; 1100 та 1900 м; роменської – 525 м; 1000 та 4100 м; давньоруського часу – 585 м; 1600 та 5000 м. Таким чином, пам'ятки, відстань між якими не перевищувала подвійного значення кожної з відстаней, були об'єднані у один НП, агломерацію або мікрорегіон.

Робота та візуалізація даних проводилася на поверхнях SRTM-3 та відкритих даних OSM у програмному забезпеченні Global Mapper та QGIS.

Результати.

Загалом для даної території наразі використана інформація про 284 пам'ятки слов'яно-руської доби. Серед них 106 городищ, 162 неукріплених поселення, 16 могильників.

До волинцевської культури належить 29 пам'яток. За винятком одного городища (Битиця II), вони представлені неукріпленими поселеннями. Пам'ятки охоплюють територію басейнів Ворскли, Псла, Сули та Сейму, проте більшість із них розташована в басейні останнього. Пам'ятки цього часу демонструють досить низький рівень складності поселенської структури. Більшість поселень рівновіддалені між собою та розташовані у долинах великих річок із незначним відходом по їх найбільших притоках. Лише два населених пункти були представлені більше, ніж однією пам'яткою. У першу чергу, це Битицьке городище, поруч із яким розташовувалися два неукріплених поселення. На рівні агломерацій пам'ятки також слабо об'єднуються. Виділяється лише два осередки на Сеймі. На рівні мікрорегіонів можна говорити про виділення трьох найбільших – два на Сеймі (поруч із епонімним поселенням та біля с. Харівка) і один на Пслі, поруч із Битицьким городищем.

Роменська культура представлена 62 пам'ятками (38 городищ та 24 неукріплених поселення). Так само, як і попередні, вони розташовані у басейнах усіх великих річок і тяжіють до їх долин. Більшість поселень розміщена поруч із городищами. На рівні НП виділяється 42 осередки. Якщо рівень об'єднання у НП тут суттєво більший, ніж у попередньої волинцевської культури, то на рівні агломерацій пам'ятки об'єднуються досить слабо. Лише п'ять НП створюють агломерації. На рівні мікрорегіонів виділяється кілька найбільших у басейні Сейму (гирло Клевені та її течія до впадіння Есмані; район с. Харівка) і один на Ворсклі. Загалом, окрім Сейму, на решті території НП рівновіддалені один від одного, рівномірно займаючи долину річки. У порівнянні з попередньою волинцевською культурою суттєво збільшується кількість пам'яток на Ворсклі. На Сулі та Пслі ситуація залишається приблизно такою ж самою, а на Сеймі утворюється дві густозаселені ділянки, одна з яких розташована у тому ж місці (навколо с. Харівка), що і попередній волинцевський мікрорегіон.

Давньоруський час представлений 177 пам'ятками, які так само займають усі річки. У порівнянні з попередніми культурами густо заселяються притоки Сейму та дещо менше Сули. Вони об'єднуються у 102 НП, що складає 57% від загальної кількості пам'яток. Така складність внутрішньої структури вже є типовою для

розвиненого середньовіччя. На рівні агломерацій виділяється 64 осередки. Вже на цьому рівні на Сеймі утворюється кілька великих структур, які включають у себе 5–10 НП. На рівні мікрорегіонів виділяється 24 структури. Пам'ятки Сейму об'єднуються у два великих мікрорегіони, які розділяє вододільна ділянка Сейму та Клевені. З південного та північного боків вони оточені меншими мікрорегіонами.

Найбільш ранні пам'ятки цього етапу відомі у басейні Сейму. Тут же простежується і найбільш складна поселенська структура та найбільша кількість неукріплених поселень. З басейном Сули ці пам'ятки розділяють два мікрорегіони, розташовані у верхів'ях її правих приток Ромна та Терна. Тут пам'ятки представлені невеликими агломераціями, які тягнуться правим берегом Сули. Імовірно, їх можна пов'язувати з формуванням Посульської оборонної лінії, яка згадується в писемних джерелах з на зламі X–XI ст., а на межі XI–XII ст. стає оборонним рубежем на південно-східному кордоні Русі⁴. Також тут локалізується низка літописних міст – Ромен, Попаш, В'яхань, Вир. Подібну ситуацію розташування пам'яток невеликими агломераціями, що тягнуться правим берегом, спостерігаємо і на Пслі. Найбільший осередок фіксується в окрузі сучасних Сум. У басейні Ворскли також більшість давньоруських пам'яток виникла на попередніх роменських. Імовірно, це демонструє появу на сіверянській території руських залог та, згідно з наявних матеріалів, не завжди мирний процес переходу сіверян під владу Давньоруської держави. Зміна культури без суттєвої зміни населення тут відбувається в кінці X – середині XI ст.

Обговорення.

У процесі роботи картографовано пам'ятки волинцевської, роменської та давньоруської культур на території північно-східної частини Дніпровського лісостепового Лівобережжя та простежено поступове ускладнення поселенських структур впродовж VIII–XIII ст. Вдалося оцінити складність та можливості досліджень для кожного хронологічного етапу. Перші результати вивчення системи заселення регіону на прикладі пам'яток Сумської області продемонстрували перспективність цього напрямку досліджень та необхідність розширення аналізованої території із залученням більшої джерельної бази. У перспективі такі дослідження дозволять простежити динаміку демографічних процесів у регіоні, освоєння населенням нових територій, формування кордонів і територіальної структури Давньоруської держави (земель, князівств, волостей), а також зміни кількості населення у регіоні протягом усієї другої половини I тис.

⁴ Моця А. П. 2008. Южная «Русская земля». Киев-Сумы: «Мак Ден». С. 56–59.

Larysa Bilynska
(Sumy)

DYNAMIC ARCHAEOLOGICAL MAP OF THE SETTLEMENT OF THE NORTH-WEST AREA OF DNIPRO FOREST STEPPE LEFT BANK IN SLAVIC-RUSSIAN PERIOD

This paper presents the first intermediate results of the archaeological mapping of the settlement in the north-eastern part of the Dnipro forest steppe Left Bank in the Slavic-Rus period. The example of the sites in the Sumy region traces the system of settlement of the region and increase of the complexity of the settlement structures during the VIII - XIII centuries. The promise of this research direction has been demonstrated as well.

Keywords: *Dnipro left bank forest-steppe, Slavic-Rus period, human settlement, agglomeration, microregion.*

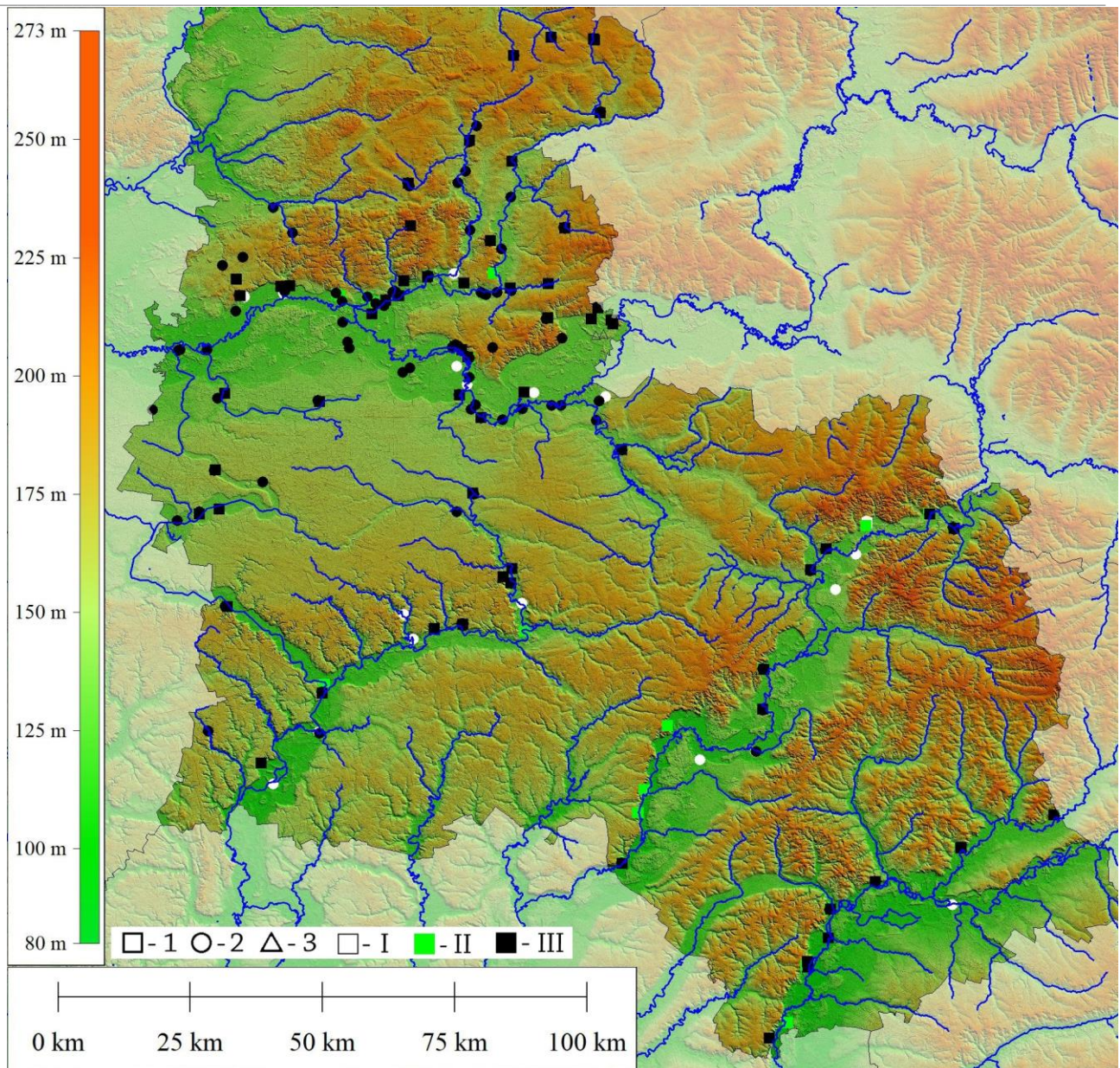

Рис. 1. Археологічна карта північно-східної частини Дніпровського лісостепового Лівобережжя слов'яно-руської доби (Сумська область): 1 – городища; 2 – поселення; 3 – могиляники. Археологічні пам'ятки: I – волинцевські; II – роменські; III – давньоруські

УДК [902.26:904.26]:930.271:069.5(477.4)«10/12»

Марія Васильєва
(м. Київ)**АМФОРИ ВІЗАНТІЙСЬКОГО КУЛЬТУРНОГО КОЛА
ЕПОХИ СЕРЕДНЬОВІЧЧЯ (XI–XIII СТ.) ІЗ КОЛЕКЦІЇ АРХЕОЛОГІЧНОГО
МУЗЕЮ ІНСТИТУТУ АРХЕОЛОГІЇ НАН УКРАЇНИ**

Стаття присвячується амфорам із графіті XI–XIII ст., які входять до колекції Археологічного музею ІА НАН України. Метою роботи є створення каталогу та детальний опис експонатів у контексті використання графіті як епіграфічного джерела з історії Середньовіччя.

Ключові слова: Київська Русь, Київ, городище Іван-гора, амфора, амфора з графіті, амфора з клеймом.

Археологічний музей Інституту археології НАН України було відкрито в 1966 р. За більш ніж 50-річну історію свого існування музей зібрав велику колекцію експонатів, які є унікальними історичними та мистецькими об'єктами. У чотирьох залах на площі майже 500 м², відображено історію України від появи на її території людини та до XVII–XVIII ст.

Каталогізація предметів є важливою ланкою в роботі музеїв. Вона дасть нам певне уявлення про музейне зібрання. Упорядкування каталогу колекції музею дозволить уточнити, розширити зовнішню характеристику предмету, розповісти його історію тощо. Саме каталогізація дозволить систематизувати отримані дані, допоможе розширенню і збагаченню джерельної бази археологів, істориків, краєзнавців.

Ця стаття присвячується колекції амфор періоду Київської Русі, що включає в себе 3 експонати, які були знайдені на території Києва та городищі Іван-гора. Метою є висвітлення історіографічної проблематики у вивченні амфорної тари, детальна характеристика експонатів, та їх каталогізація.

Амфора – це посудина, яка призначалася для транспортування та зберігання рідких та сипучих продуктів (вина, олії, нафти, різних прянощів тощо). Зазвичай всі середньовічні амфори виготовлялися на території Візантії, а саме на околиці м. Трапезунд та Трилії (район м. Нікеї)¹. На думку турецької дослідниці Н. Гюнзенін, візантійські амфори виготовлялися також і в м. Ганосі, неподалік Константинополя². Її підтримують українські (В. В. Булгаков, Л. В. Седікова) та російські археологи (А. І. Романчук, А. В. Сазанов).

¹ Волков И. В. Амфоры Новгорода Великого и некоторые заметки о византийско-русской торговле вином / И. В. Волков // Новгород и Новгородская земля: История и археология – 1996. – Вып. 10. – С. 90–93; Волков И. В. О происхождении и эволюции некоторых типов средневековых амфор / И. В. Волков // Донские древности – 1992. – Вып. 1. – С. 147, 153.

² Gunsenun N. Ganos, centre de production d'amphores a l'epoque byzantine / N. Gunsenun // Anatolia antiqua (Esk: Andolu) – 1993. – Vol. 2. – P. 193–201.

Археологічно не було підтверджено, що амфори виготовлялися на території Русі (не було знайдено жодного горна для їх обпалення)³. Хоча в своїх роботах Б. А. Рыбаков намагався довести те, що тут були майстри, які виготовляли амфорну тару. Його гіпотеза базується на двох аргументах:

- під час археологічних досліджень багатьох руських міст у культурному шарі дуже часто зустрічаються фрагменти амфор;

- на фрагментах трапляються написи давньоруською мовою (про напис, який був виявлений в 1915 р. у м. Києві, Б. А. Рыбаков зробив припущення, що його було зроблено по сирій глині, а не після її обпалу)⁴.

Думку Б. А. Рыбакова підтримали П. П. Толочко⁵, С. А. Высоцкий⁶, А. А. Мединцева та А. А. Бобринський⁷. Е своєю чергу М. К. Каргер дійшов висновку, що напис на амфорі з м. Києва, було зроблено вже після обпалу, тому вона ніяким чином не могла бути виготовлена руським гончарем⁸. В одній із своїх робіт В. Ю. Коваль доводить, що напис міг бути нанесений тільки по твердій (обпаленій) поверхні посудини, та припускає, що виконав його майстер, який володів вміннями різьби та мав спеціальні інструменти⁹.

Розглядаючи історіографію питання, ми бачимо, що вивченню цієї проблематики присвячено багато робіт вітчизняних та зарубіжних дослідників. Середньовічні амфори епохи Київської Русі були відомі археологам ще в ХІХ ст. За роки дослідження виникла плутанина в термінології, яка вводить в оману молодих учених. У науковій літературі зустрічається різноманітна термінологія стосовно амфор, як от: «давньоруські», «амфори київського типу», «візантійські», «кримські», «корчаги» чи «амфори-корчаги». В. Ю. Коваль у своїх роботах дійшов висновку, що в літературі застосовується термінологія, яка неадекватно відображає атрибуцію амфор Х–ХІІІ ст., і пропонує називати їх амфорами візантійського культурного кола епохи розвинутого середньовіччя¹⁰.

У питанні класифікації середньовічних амфор нині існує декілька різних типологій, розроблених спеціалістами у цій області (І. Varnea, С. Bakirtzis, N Gunsenin, А. Л. Якобсон, А. І. Романчук, І. В. Волков, В. В. Булгаков, В. Ю. Коваль та інші). У даній роботі використовується класифікація В. Ю. Ковалю, яку автор

³ Коваль В. Ю. Амфоры византийского круга в Средневековой Руси X-XIII вв. / В. Ю. Коваль // Русь в XIII веке: Древности темного времени – Москва: Наука, 2003 – ISBN 5-02-008847-1 – С. 340

⁴ Рыбаков Б. А. Ремесло Древней Руси / Б. А. Рыбаков. – М.: Академия наук СССР, 1948. – С. 370, 371.

⁵ Новое в археологии Киева / сост. П. П. Толочко, С. А. Высоцкий, Я. Е. Боровский. АН Украинской ССР. Институт археологии. – Киев: НауковаДумка, 1981. – С. 287.

⁶ Высоцкий С. А. Киевские граффити XI – XVII вв. / С. А. Высоцкий. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 104.

⁷ Медынцева А. А. Грамотность в Древней Руси. – М.: Наука, 2000. – ISBN 5-02-010141-9. – С. 38.

⁸ Каргер М. К. Древний Киев: в 2. т. / М. К. Каргер. – Москва-Ленинград. – 1958. – Т. 1 – С. 422.

⁹ Коваль В. Ю. Византийские амфоры (магарики) в Южной Руси / В. Ю. Коваль // 1000 років візантійській торгівлі (V -XV століття). Бібліотека Vita Antiqua. Збірка наукових праць – К: СПД ФОП Чальцев, 2012. – ISBN 978-966-876-629-9. – С. 45.

¹⁰ Коваль В. Ю. Амфоры византийского круга в Средневековой Руси X-XIII вв. / В. Ю. Коваль // Русь в XIII веке: Древности темного времени – Москва: Наука, 2003. – ISBN 5-02-008847-1. – С. 341.

вважає більш доцільною. Амфори, які було зафіксовано в Північному Причорномор'ї різноманітніші ніж ті, що зустрічаються на території Давньої Русі¹¹.

Під час опису експонатів Археологічного музею основна увага була зосереджена на таких моментах: місце знахідки, опис самого предмета, інтерпретація написів та пошук їх аналогій.

Амфора з графіті «Мстиславова корчага».

Місце знахідки: м. Київ, Поділ, вул. Сагайдачного (колишня Жданова), 6, 1975 р.

Опис: амфора відносно ціла (пошкоджена лише горлова частина посудини). Має «грушоподібну» форму, круглодонна. Тісто жовто-рожевого кольору. Рифлення по всьому корпусу. Ручки масивні, круглі в перетині. Розміри: висота – 32 см., діаметр тулуба – 26 см., об'ємом 7,5 л. Відноситься до I типу, вид 2, датується XI – початком XII ст. (за В. Ю Ковалем).

Вдоль тулуба чітко видно прокреслений надпис – «МЪСТИСЛАВЛА КЪРЧАГЪ» (рис. 1. 1), який розташовано півколом у верхній частині посудини між ручками. Слово «МСТСЛВЛ» написано дрібними літерами, вони мають однакову висоту та прокреслені глибокою різьбою. «КРЧГЪ» виконано іншими способами: літери виглядають крупнішими, прокреслені глибше, проте недбаліше. У літер відсутні «установні» горизонтальні риси (покряття), які є у всіх літер попереднього слова. Отже, можна припустити, що слово «корчага» було написано іншою людиною, притому вже згодом, після появи першого слова у цьому написі¹².

Інтерпретація. Є кілька варіантів інтерпретації та датування цієї амфори. Найпершу атрибуцію цього напису запропонував С. О. Висоцький, який спирався на висновки палеографічного дослідження. За ним, цей напис було датовано XIII ст. і пов'язано з князем Мстиславом Романовичем (1214–1224 рр.)¹³. У подальшій своїй праці «Киевские граффити XI–XVII вв.» Сергій Олександрович прийшов до інших висновків у трактуванні цього графіті. Він знаходить близьке написання деяких літер, а саме літери «Ч» із трикутною глибокою чашею (зрідка зустрічається в рукописах XI–XII ст.) в Юрієвському євангелії 1118–1128 рр. та грамоті Мстислава Володимировича Юріївському монастирю (близько 1130 р.) та припускає, що цей напис можна датувати XII ст.¹⁴

¹¹ Там само. – С. 347–350.

¹² Коваль В. Ю. Византийские амфоры (магарики) в Южной Руси / В. Ю. Коваль // 1000 років візантійській торгівлі (V -XV століття). Бібліотека Vita Antiqua. Збірка наукових праць – К.: СПД ФОП Чальцев, 2012. – ISBN 978-966-876-629-9. – С. 46.

¹³ Гупало К. М. Дослідження Київського Подолу (1974–1975 рр.) / К. М. Гупало, Г. Ю. Івакін, М. А. Сагайдак // Археологія Києва. Дослідження і матеріали – К.: Наукова думка, 1979. – С. 38–40.

¹⁴ Висоцький С. А. Киевские граффити XI – XVII вв. / С. А. Висоцький. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 105.

В. Ю Коваль вважає, що власником цієї амфори міг бути Мстислав Святополкович чи Мстислав Володимирович (1125–1132 рр.)¹⁵. Обидва жили в кінці XI – на початку XII ст.

Аналогії. Існує декілька аналогій цьому напису. Одним із найбільш подібних є графіті, яке було знайдено під час археологічних розкопок в м. Пінськ¹⁶. Вона складається також із двох слів «[Я]рополче вино» і вказує на те, що вона належала Ярополку. Б. А. Рыбаков відносить цей фрагмент до кінця XII ст. і пов'язує напис із пінським князем Ярополком Георгійовичем, який святкував в 1192 р. своє весілля¹⁷. При археологічних дослідженнях також траплялися фрагменти амфор, на яких були нанесені імена (вірогідно їх власників): «Гаврило», «Павло», «Олекса»¹⁸. Такі імена є слов'янськими народними, а не княжими. Вірогідно припустити, що власниками цих амфор були звичайні селяни й міщани.

Амфора з клеймом та графіті.

Місце знахідки: м. Києві, Поділ, вул. Костянтинівська, 34. 1989 р.

Опис: має повну збереженість. Має «грушоподібну» форму, круглодонна. Червоно-бурого кольору із залишками білого ангобу. Загальна висота – 43 см., максимальний діаметр тулубу – 36 см. Обсяг було встановлено експериментальним способом (за В. М. Зоценко), а саме наповненням резервуару сухим дрібнотовченим піском та шліфованим пшеничним зерном. У випадку з піском об'єм становив – 10,18 л; для заповнення амфори зерном вистачило – 11,32 л(кг)¹⁹. Відноситься до I типу, вид 2, датується XI – початком XII ст. (за В. Ю. Ковалем). На плечико посудини було нанесено клеймо, яке являє собою вписану до кола монограму з чотирьох літер: «фі», «омега», «сігма» та «ні». Окрім тавра, на амфору було нанесено ще й графіті у вигляді літери кириличної абетки «Ж», розташоване в найбільш розширеній ділянці тулубу (рис. 2).

Амфора вперше опублікована В. М. Зоценком у статті «Амфорна тара Києво-Подолу XII – початку XIII ст. (прикладом одного розкопу)», де автор зробив детальний її опис.

Інтерпретація та аналогії. Сенс цієї монограми полягає у відомій євангелівській формулі «ΦΩΣ ΖΩΝ» – «світло життя». На сьогоднішній день нам відомо два таких приклади. Перший зразок амфори з цією формулою походить із салтівського могильника в Києві, між вулицями Прорізна та Богдана Хмельницького

¹⁵ *Византийские амфоры (магарики) в Южной Руси / В. Ю. Коваль // 1000 років візантійській торгівлі (V -XV століття). Бібліотека Vita Antiqua. Збірка наукових праць – К: СПД ФОП Чальцев, 2012. – ISBN 978-966-876-629-9. – С. 46.*

¹⁶ *Равдина Т. В. Надпись на корчаге из Пинска. /Т. В. Равдина // КСИИМК. – 1957. – № 70. – С. 37.*

¹⁷ *Рыбаков Б. А. Русские датированные надписи XI – XIV вв. / Б. А. Рыбаков // САИ. – 1964. – вып. Е1-44 – С. 34.*

¹⁸ *Высоцкий С. А. Киевские граффити XI – XVII вв. / С. А. Высоцкий. – К.: Наукова думка, 1985. – С. 106–107.*

¹⁹ *Зоценко В. М. Амфорна тара Києво-Подолу XII – початку XIII ст. (прикладом одного розкопу). / В. М. Зоценко // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. – К: 2001. – С. 188–190.*

(зберігається у фондах Національного музею історії України); другий – із розкопок м. Сілістра на північному заході Болгарії.

Що стосується графіті, то найбільш вірогідним трактуванням, на думку В. М. Зоценко, є утилітарне призначення цього напису, що виконувало суто функцію мітки.

Амфора з клеймом із городища Іван-гора.

Місце знахідки: м. Ржищів, Кагарлицький р-н, Київська обл.), давньоруське городище Іван-гора, 1962 р. Роботи проводилися під керівництвом В. К. Гончарова

Опис: амфора представлена розвалом, який було склеєно та догіпсовано. Відсутні ручки та частина горловини. Має «грушеподібну» форму з випуклим дном. Світло-жовтого кольору, покрита тонким шаром білуватого ангобу. Рифлення по всьому тулубу. Висота – 30 см, діаметр – 26 см. Відноситься до I типу, вид 1 (за В. Ю Ковалем). Датується X–XI ст. У верхній частині (на плечу) біля горловини є клеймо у формі прямокутника зі вписаною в нього монограмою, яка складається з грецьких літер Κ, □, С, Т. (рис. 1. 2)

Інтерпретація. На думку А. І. Кубишева, цю монограму можна прочитати, як ім'я Константина VII Багрянородного (905–959 рр.). На монетах та вислих печатках часів правління імператора є монограма, що відрізняється від даного клейма одним елементом – наявністю літери Ν. Автор датує представлену амфору серединою X ст.²⁰

В. Булгаков, за морфологічними показниками, відносить її до другої половини XI ст. Він схиляється до думки, що ці клейма використовувались за часів правління Романа III (1028–1034 рр.) та Михайла IV (1034–1041 рр.), хоча не виключає того, що вони з'явилися за часів Костянтина VIII (1025–1028 рр.), а їх зміст вказує на використання імені св. Костянтина²¹.

Аналогії. Нам відомі ще дві цілі амфори з монограмою Константин. Одну із них знайдено у Свищеві (Болгарія). На плечиках цієї посудини ми бачимо два трьохлітерні круглорамкові клейма²²; ще одна, з чотирьолітерним круглорамочним клеймом, походить із Афін (Греція). Аналогічна (або дуже схожа) композиція літер трапляється на монетах, срібних та золотих виробах із монограмами візантійських імператорів²³. Знайдено багато амфор з ідентичними клеймами: із Свищеві (Болгарія), Білої Вежі (Нижній Дон), Херсонесу (Крим).

Отже, як висновок представляю Вашій увазі каталог, з найголовнішими ознаками експонатів, що описуються. Ці матеріали є значущими як у вивченні

²⁰ Кубишев А. І. Хронологія одного типу амфор часу Київської Русі / А. І. Кубишев // Археологія – 1972. – №6. – С. 55–61.

²¹ Булгаков В. В. Византійські амфорні клейма XI в. с монограммою імені Константин / В. В. Булгаков // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. – К: 2001. – С. 150.

²² Дончева-Петкова Л. Българска битова керамика през ранното средновековие (втората половина на VI – края на X в.) / Л. Дончева-Петкова – София: БАН, 1977. – С. 194.

²³ Кубишев А. І. Хронологія одного типу амфор часу Київської Русі / А. І. Кубишев // Археологія – 1972. – №6. – С. 60–61.

писемності Давньої Русі, так і, у свою чергу, русько-візантійських відносинах на етапах розквіту Київської Русі.

№	Назва	Розміри	Датування	Місце знахідки	Місце зберігання	Історіографія
1	Амфора з графіті «Мстиславова корчага»	h=32 см. d _{губа} = 26 см V=7,5 л	XII – XIII ст.	1975 р., м. Київ, вул. Сагайдачного (Жданова) б.	м. Київ, «Археологічний музей» ІА НАНУ, вітрина 35.	Гупало К. М. Дослідження Київського Подолу (1974-1975 рр.) / К. М. Гупало, Г. Ю. Івакін, М. А. Сагайдак // Археологія Києва. Дослідження і матеріали – К.: Наукова думка, 1979. – С. 38–69. Высоцкий С. А. Киевские граффити XI – XVII вв. / С. А. Высоцкий – К.: Наукова думка, 1985. – 135 с. Коваль В. Ю. Византийские амфоры (магарики) в Южной Руси // 1000 років візантійській торгівлі (V–XV століття). Бібліотека Vita Antiqua. Збірка наукових праць – К: СПД ФОП Чальцев, 2012 –
2.	Амфора з клеймом та графіті	h=43 см. d _{губа} =36 см. V=10,18 л	XI – XII ст.	1989 р., м. Київ, вул. Костянтинівська 34.	м. Київ, «Археологічний музей» ІА НАНУ, вітрина 35.	Зоценко В. М. Амфорна тара Києво-Подолу XII – початку XIII ст. (прикладом одного розкопу). / В. М. Зоценко // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. – К: 2001. – С.165–197.
3.	Амфора з клеймом св. Констянтина	h=30 см. d _{внця} =26 см V=?	X – XI ст.	1962 р., Іван Гора, біля м. Ржищів, Кагарлицький р-н, Київська обл.	м. Київ, «Археологічний музей» ІА НАНУ, вітрина 36	Булгаков В.В. Византийские амфорные клейма XI в. с монограммой имени Константина / В.В. Булгаков // Морська торгівля в Північному Причорномор'ї. – К: 2001. – С. 150. Кубишев А.І. Хронологія одного типу амфор часу Київської Русі / А.І. Кубишев // Археологія. – 1972. – №6. – С.57–61.

Mariia Vasylieva
(Kyiv)

**AMPHORIES OF THE VIZANTIC CULTURAL influence (XI-XIII CENTURY)
FROM THE COLLECTION OF ARCHAEOLOGICAL MUSEUM INSTITUT OF
ARCHAEOLOGY NASU**

This article deals with collection of amphoras with graffiti XI-XIII c. from Archaeological museum of IA NASU. The purpose of the work is to create a catalog and a detailed description of the exhibits in the context of the use of graffiti as an epigraphic source for the history of the Middle Ages.

Keywords: *Kyiv Rus', Kyiv, Ivan-Gorod settlement, amphora, amphora with graffiti, stamped amphora.*

1)

2)

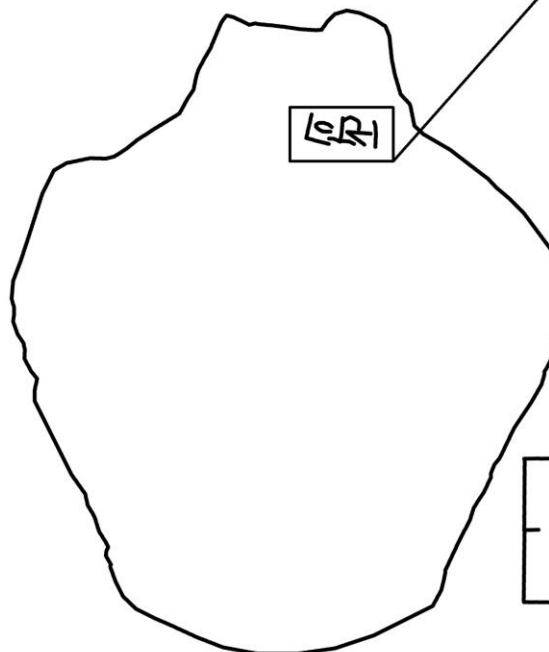

Рис.1. 1. Амфора з графіті «МЪСТИСЛАВЛА КЪРЧАГЪ» (за С.О. Висоцьким, 1985);
2. Амфора з городища Іван-гора

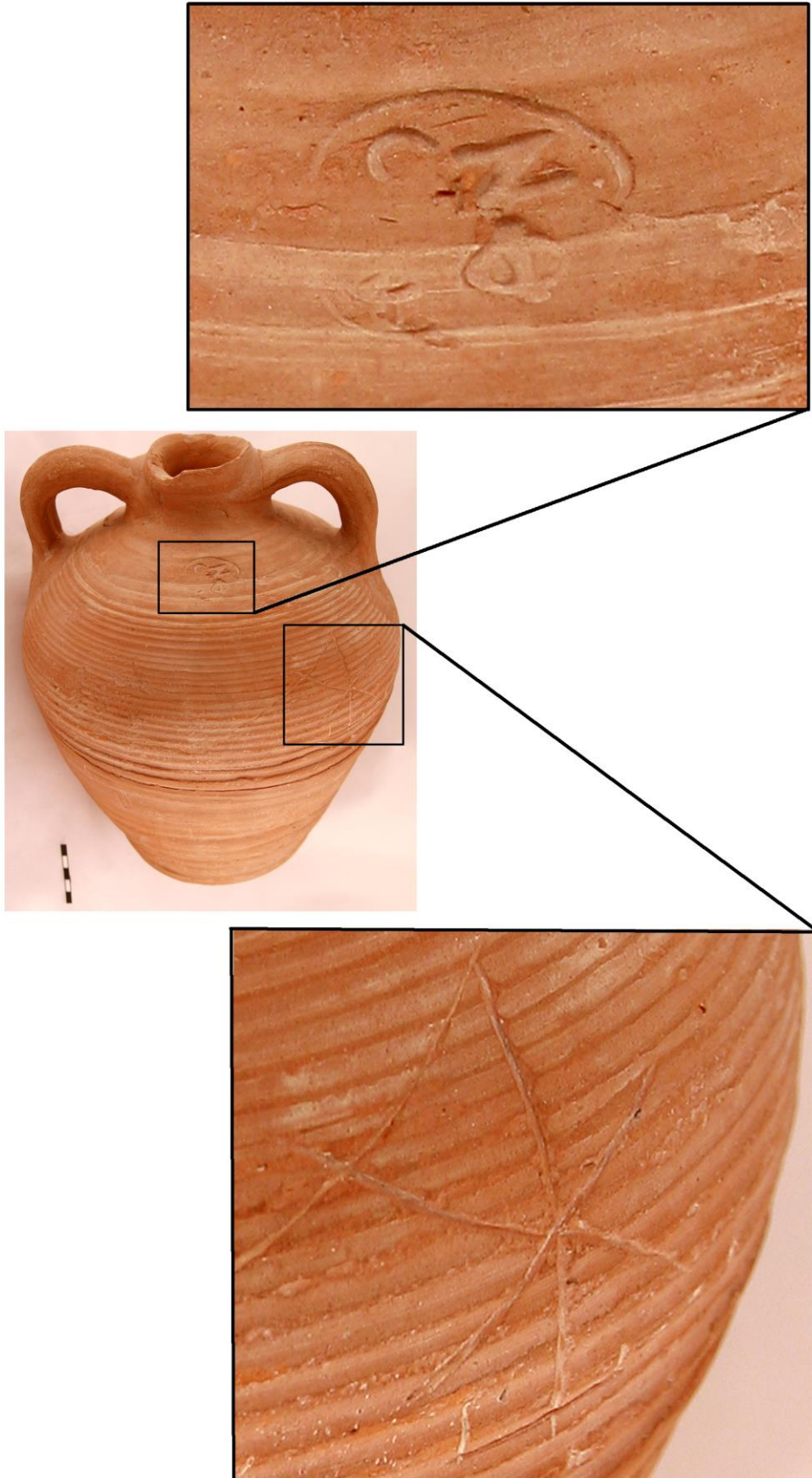

Рис.2. Амфора з клеймом та графіті з розкопок Подолу

УДК [904.42:339.9:291.37](477.41)«653»

Ігор Готун, Олександр Казимір
(Київ)

НОВІ АРХЕОЛОГІЧНІ ДАНІ ЩОДО КАТЕГОРІЇ «ПРОСТІР» У СЕРЕДНЬОВІЧНОГО СЕЛЯНСТВА ПІВДНЯ РУСІ

Розгорнуті переважно в останній чверті ХХ ст. масштабні розкопки середньовічного села довели помилковість його сприйняття як обмеженого і примітивного: відносини між містом та сільською округою були цілком паритетними. А недавні знахідки виявились ще більш вагомими і засвідчили невичерпаність інформаційних можливостей цих пам'яток.

Ключові слова: Ходосівка-Рославське, Софіївська Борщагівка, сільські поселення, енколпiон, хрестик, паломництво, середньовіччя, простір

Масштабні розкопки пам'яток доби середньовіччя дозволили накопичити доволі значний масив даних стосовно особливостей не лише матеріальної, а й певних елементів духовної культури давньої людності, завдяки чому з'явилась можливість розглядати специфіку світогляду і світосприйняття жителів Східної Європи у часи Київської Русі та в наступний монгольсько-литовський період з урахуванням нового матеріалу. Це стосується і мешканців відкритих селищ – категорії пунктів, висновки про високий рівень розвитку яких за результатами реалізації цільової програми вивчення саме означених пам'яток, сформульовані лише протягом останньої чверті ХХ ст. Суттєво, що йдеться про структури, де проживала основна маса населення середньовічної доби, і термін «основна» в цьому випадку стосується не лише демографічного домінування, а й виняткової ролі аграрного сектора у тогочасній економіці, на чому дослідники акцентували неодноразово¹. Водночас зауважено, що попри важливе значення селянства для соціально-економічного розвитку держав цієї епохи, воно та його життя майже зовсім не відображені в соціальній картині світу; симптоматично, що засноване на експлуатації й підпорядкуванні широких прошарків сільського населення суспільство певною мірою ідеологічно ігнорувало свою більшість: селянин був ніби «винесений за дужки», його якщо і мали на увазі у літературних текстах, то не мали потреби й звичаю думати та згадувати про нього; до пори до часу селяни в поле зору освічених людей зазвичай не потрапляли². Тому

¹ Толочко П.П. Древнерусский феодальный город / Петр Петрович Толочко. – К.: Наук. думка, 1989. – С. 79; Моця О.П. Київська Русь: результати та перспективи досліджень / О.П. Моця // Український історичний журнал. – 1996. – № 4. – С. 44; Моця О.П. Світогляд сільського люду в давньоруські часи / О.П. Моця // Село Київської Русі (за матеріалами південноруських земель) / Біляєва С.О., Веремейчик О.М., Вознесенська Г.О. [та ін.]; за ред. О.П. Моці [та ін.]. – К.: Шлях, 2003. – С. 198 та ін.

² Гуревич А.Я. Средневековый мир: культура безмолвствующего большинства / Арон Яковлевич Гуревич. – М.: «Искусство», 1990. – С. 18.

вироби, що характеризують духовну культуру жителів села, зокрема й нещодавно виявлені, можна обґрунтовано вважати цінним історичним джерелом.

Вже доводилось наводити точку зору Б.О. Рибаківа, що світогляд містян був незрівнянно ширшим, ніж сільських орачів, які звикли до свого вузького світу в кілька сіл; перші спілкувались із іноземними купцями, відвідували інші землі, були письменними, уміли рахувати; саме вони, містяни, – майстри й купці, воїни та мореплавці – видозмінили давнє поняття крихітного селянського світу (в один день шляху!), розсунувши його рамки до поняття «весь світ»³. Саме таке бачення, підкріплене авторитетом автора визначення, донедавна було панівним у середовищі археологів-медієвістів, тим більше, що у повсякденному житті населення не завжди пов'язувало себе з крупними соціально-політичними утвореннями, обмежуючись самоідентифікацією на рівні регіону із заміною на певному етапі племінних найменувань термінами, що походили від назви міст. Останнє вже підкреслювали вчені, простеживши побутування названого явища до кінця ХІХ ст.⁴, та й у наш час, за усвідомлення існування планети, навряд чи хтось позиціонує себе як «землянин» навіть в умовах процесів глобалізації.

Суттєво, що письмові пам'ятки середньовічної доби багато разів згадують відвідання жителями Київської Русі християнських святинь Константинополя, Афону й Палестини, і ці свідчення не залишились непоміченими дослідниками. Водночас, означене явище не вважали масовим і зараховували до наведених Б.О. Рибаківим випадків «розширення меж» традиційного сприйняття світу. Варто додати, що поклоніння місцям, пов'язаним із земним життям Спасителя і подвижництвом християнських святих, охарактеризоване в літературі досить детально⁵. Тому фіксація на землях Русі доставлених із таких подорожей речей цілком вкладається у рамки ustalених характеристик середньовічного соціуму. Водночас, навіть за умов простеженого дослідниками проникнення елементів міської культури в село і

³ Рыбаков Б.А. Мир истории. Начальные века русской истории / Борис Александрович Рыбаков. – М.: Молодая гвардия, 1984. – С. 317.

⁴ Толочко П.П. Древнерусская народность: воображаемая или реальная / Петр Петрович Толочко. – СПб.: Алетейя, 2005. – С. 14, 15, 37, 38, 113; Моця О. «Кияни», «чернігівці», «галичани» та інші «городяни» в давньоруську добу / О. Моця // Чернігів у середньовічній та ранньомодерній історії Центрально-Східної Європи: Зб. наук. пр., присв. 1100-літтю першої літописної згадки про Чернігів (відп. ред. О.Б. Коваленко). – Чернігів: Деснянська правда, 2007. – С. 184–196; Моця О. Українці: народ і його земля (етапи становлення) / Олександр Моця. – К.: «Стародавній світ», 2011. – С. 155 та ін.

⁵ Зайцев Д.М. К вопросу о развитии православного паломничества у восточных славян в XIII–XVII вв. / Д.М. Зайцев // Вестник Полоцкого государственного университета. Серия Е. Педагогические науки. Философия. – 2015. – № 15. – С. 59–62; Мусин А.Е. Паломничество в Древней Руси: исторические концепции и археологические реалии / А.Е. Мусин // Archeologia abrahamica: Исследования в области археологии и художественной традиции иудаизма, христианства и ислама (ред.-сост. Л. Беляев). – М.: «Индрик», 2009. – С. 231–270; Назаренко А.В. Русь и Святая земля в эпоху крестовых походов / А.В. Назаренко // Богословские труды: К 150-летию Русской Духовной миссии в Иерусалиме (1847–1997). – 1999. – № 35. – С. 179–196; Пескова А.А. Паломнические реликвии Святой земли в древнерусском городе / А.А. Пескова // Пилигримы: историко-культурная роль паломничества: К XX Международному конгрессу византистов. Париж, 19–25 августа 2001 года. – СПб.: Изд-во Государственного Эрмитажа, 2001. – С. 113–126 и др.

перетворення певних виробів із елітарних у предмети масового вжитку та становлення однорідності матеріальної культури міст і сіл⁶, зібраний на сільських пам'ятках набір статусних предметів вважали свідченням наявності соціальної еліти та існування дворів знаті⁷. Відповідно, отримані при недавніх роботах матеріали вказують на володіння мешканцями як міст, так і селищ (а в окремих випадках – тільки неукріпленого селища) неординарними речами, що окреслюють територіальні рамки ймовірного сприйняття простору людністю середньовічної доби.

Одна зі знахідок виявлена при вивченні селища періоду Київської Русі та монгольсько-литовської доби Ходосівка-Рославське і репрезентує виготовлений зі стулки молюска рівнокінцевий хрестик із прокресленим у середохресті косим хрестом⁸ (рис. 1, 2). Оскільки річ не лише згадана в повідомленні про польові роботи, а й охарактеризована в окремій публікації, варто лише відзначити, що її вирізано з панцира молюска, що водиться у північних річках, а сам виріб тяжіє до плаского різновиду перламутрових і стеатитових хрестиків із розширеними кінцями й квадратом у середохресті – паломницької інсигнії відвідувачів Святої землі. Майстерня з їх виготовлення розкопана у франкському портовому замку Атліт біля Хайфи, а зразки продукції знайдені в Сирії, Туреччині, Криму і на землях Київської Русі (Новгород, Псков, Київ, Звенигород, Смоленськ, Стара Рязань, Чернігів, Батурич, городища біля Сахнівки, Шепетівки, Райків) та Балтії (Рига й Турайда). У окремих із них виявлено не один такий предмет, натомість деякі знахідки віднесені фахівцями до імітацій цих святинь. Фіксація на селищі у Ходосівці не довізної з Палестини речі, а її наслідування, особливих проблем у контексті поставленого питання не створює: ймовірно, що ініціатор чи автор підробки був обізнаним зі значенням прототипу виробу. А північне походження сировини для предмета вказує на ще один вектор зв'язків давнього населення.

На противагу попередній речі, автентичність хрестика зі стеатиту з шару поселення у Софіївській Борщагівці (рис. 1. 1) сумнівів не викликає. Форма та розміри знахідки відповідають характеристикам її близькосхідних аналогій, а незначне число таких реліквій траплялось при розкопках окремих пунктів Русі.

Якщо нечисленні аналоги цим двом речам на давньоруських землях все ж відомі, наступну знахідку вдалось ідентифікувати лише після певних пошуків. Йдеться про

⁶ Рабинович М.Г. *Очерки материальной культуры русского феодального города* / Михаил Григорьевич Рабинович. – М.: Наука, 1988. – С. 55; Сергеева М.С. *Формування специфіки побуту міського населення на Русі у IX–XIII ст.* / М.С. Сергеева // *Старожитності Південної Русі: Матеріали III іст.-археол. семінару «Чернігів і його округа в IX–XIII ст.»*, Чернігів, 15–18 травня 1990 р. (відп. ред. П.П. Толочко). – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С. 150.

⁷ Макаров Н.А. *Печать князя Михалки Юрьевича из суздальского ополья* / Н.А. Макаров, П.Г. Гайдуков // *Слов'яни і Русь: археологія та історія: Зб. пр. на пошану дійсного члена НАН України П.П. Толочка з нагоди його 75-річчя* (відп. ред. Г.Ю. Івакін). – К.: «Стародавній світ», 2013. – С. 194.

⁸ Готун І.А. *Десятий сезон розкопок поселення Ходосівка-Рославське* / І.А. Готун, А.М. Сухонос, О.М. Казимір, Є.В. Синиця, М.О. Гунь // *Археологічні дослідження в Україні 2016*. – К.: ІА НАН України, 2018. – С. 83, 84, рис. 1, 3; Готун І.А. *Близькосхідні паломницькі хрестики з південноруських селищ* / І.А. Готун // *Східний світ*. – 2017. – № 1–2. – С. 111–130.

металевий нашивний хрест із однобічним рельєфним зображенням Розп'яття «Volto Santo» (Святий Лик) із культурного шару поселення Ходосівка-Рославське⁹ (рис. 1. 3) – емблему, яка засвідчує вшанування прочанином цієї святині у соборі св. Мартіна в м. Лукка в Тоскані. До вивчення природничо-науковими методами матеріалу перламутрового хрестика з Ходосівки наведене походження речі могло маркувати зміну маршруту до Палестини після нашестя Батія і позначати замість традиційного шляху до Криму – Туреччини – Сирії – Палестини альтернативну подорож навколо Чорного та Середземного морів із відвіданням Афону і Константинополя, тим більше, що свідчення перебування паломників із Русі у вигляді графіті на стінах західноєвропейських храмів, яке сягнуло навіть досить несподіваних куточків – аж до Аквитанії та Окситанії¹⁰, відомі. І хоча дані про сировину ходосівського хрестика з перламутру привели до відмови від цієї думки, знахідка біля Києва емблеми західноєвропейського пілігримажу залишається фактом. Показово, що подібний виріб зафіксований за 50 км на схід від Риги в Турайді, схожий згадано щодо Норвегії¹¹, а на території Західної Європи такі предмети непоодинокі й їх виробництво триває донині.

Здавалось би, приклади з відомих низкою неординарних знахідок пунктів біля столиці не показові для всієї Русі. Дійсно, жителям цих пам'яток властивий значний рівень добробуту, а самі поселення характеризують яскраві явища у матеріальній культурі й високорозвинене багатогалузеве господарство (навіть за умов фактично повного знищення шару на Софіївсько-Борщагівському селищі). Та й розташування їх неподалік Києва, у межах відстані, яку фахівці вважають показником належності до міської інфраструктури¹², вказує на проживання тут обслуги столичного мегаполісу, а не аграріїв у їх класичних проявах. Водночас, такі речі походили й з осередків, значно більш віддалених від адміністративних центрів давньоруської держави.

Так, на поселенні Автуниці було знайдено хрестик зі стулки поширеної в

⁹ Готун І.А. Середньовічне селище Ходосівка-Рославське за результатами робіт 2015 р. / І.А. Готун, А.М. Сухонос, О.М. Казимір, Є.В. Синиця, М.О. Гунь // *Археологічні дослідження в Україні 2015*. – К.: Стародавній світ, 2016. – С. 63, 64, рис. 1, 1; Готун І.А. Середньовічне християнське паломництво і дві знахідки з Ходосівки / І.А. Готун, О.М. Казимір, М.О. Гунь, А.М. Сухонос // *Археологія*. – 2018. – № 1. – С. 77–82.

¹⁰ Гордин А.М. «Идя ко святому Иакову»: древнерусское граффито XIII в. в Аквитании / А.М. Гордин, Т.В. Рождественская // *Slověne = Slověne. International Journal of Slavic Studies*. – 2016. – Vol. 5. – № 1. – С. 126–147; Рождественская Т.В. Новонайденное кириллическое граффито из Франции / Т.В. Рождественская // *Индоевропейское языкознание и классическая филология*. – 2016. – Т. 2. – С. 907–909; Гордин А.М. Заметки о паломнических граффити аббатства Сен-Жиль / А.М. Гордин // *В камне и в бронзе. Сб. статей в честь Анны Песковой (ред. А.Е. Мусин, О.А. Щеглова)*. – СПб.: ИИМК РАН, ООО «Невская Книжная Типография», 2017. – С. 95–103.

¹¹ Спиргис Р. Паломнический контекст находок перламутровых крестиков XIII–XVII вв. на территории современных Латвии и Литвы / Р. Спиргис // *В камне и в бронзе. Сб. статей в честь Анны Песковой (ред. А.Е. Мусин, О.А. Щеглова)*. – СПб.: ИИМК РАН, ООО «Невская Книжная Типография», 2017. – С. 563, 564, 572, 574, рис. 2.

¹² Сагайдак М.А. Давньокиївський Поділ: Проблеми топографії, стратиграфії, хронології / Михайло Андрійович Сагайдак. – К.: Наук. думка, 1991. – С. 120; Мовчан І.І. Давньокиївська околиця / Іван Іванович Мовчан. – К.: Наук. думка, 1993. – С. 5 та ін.

Антарктиці та у Чорному й Середземному морях устриці¹³ (рис. 1. 4). Символ Голгофи на поверхні знахідки в поєднанні з її короткими широкими раменами привели до паралелі з виробами XVI–XVII ст.¹⁴, але цьому суперечить фіксація предмета у заповненні об'єкта домонгольського періоду, та й названа пам'ятка припиняє існування у першій половині XII ст.¹⁵. Втім, незалежно від з'ясування місця і часу виготовлення речі, її належність до масиву паломницьких реліквій сумнівів не викликає, а припущення про можливе виробництво таких хрестиків на Русі із довізної сировини¹⁶ видається малоімовірним, що вже відзначено¹⁷. З інших поселень теж походили знахідки, які можна віднести до паломницьких євлогій. Це хрестик зі стеатиту та візантійський енколпійон із Шумлаю і Ланка у Чернігівській землі, стулка енколпійона балкано-дунайського зразка з Кошіївки-8 у Київській¹⁸, хоч у останньому випадку може йтись про місцеву відливку за відбитком довізного виробу тощо. Цікавий і уламок хрестика із напівфаянсової посудини XII–XIII ст. середньо- чи близькосхідного походження із Ліскового в Подесенні. Вирізання з неї предмета особистого благочестя могла спричинити доставка речі зі Святої землі¹⁹; паралель з придбаним на єрусалимському торгу «кандилом стежлянным», згаданим у «Ходінні Данила ігумена» початку XII ст., щодо цього вже наведена²⁰. Суттєво, що близькосхідні реліквії на Русі відомі не лише при храмах чи в похованнях, пілігримаж практикували й жителі міських посадів²¹. Його розмах навіть зумовив деякі проблеми, викладені у «Канонічних питаннях ієродиякона Кірика архієпископу Новгородському Ніфонту». А речі прочанського кола з селищ свідчать, що населення останніх теж

¹³ Готун І.А. Соціальний аспект в забудові та хронологічні етапи функціонування давньоруського селища Автуничі / І.А. Готун, О.П. Моця // *Слов'яни і Русь у науковій спадщині Д.Я. Самоквасова: Матеріали іст.-археол. семінару, присв. 150-річчю від дня народження Д.Я. Самоквасова, 14–16 вересня 1993 р., м. Новгород-Сіверський (відп. ред. П.П. Толочко)*. – Чернігів: Сіверянська думка, 1993. – С. 69; Моця О.П. Південний вектор зв'язків – один із показників неординарності селища Автуничі / О.П. Моця, І.А. Готун, А.В. Петраускас // *Сугдейский сборник. – Вып. II (ред. И.Е. Марголина [и др.]*). – К.-Судак: Академперіодика, 2005. – С. 251, 252.

¹⁴ Спиргис Р. Паломнический... – С. 571–573, рис. 12, 3–7.

¹⁵ Готун І.А. Середньовічне християнське... – С. 74.

¹⁶ Спиргис Р. Паломнический... – С. 576.

¹⁷ Готун І.А. Близькосхідні... – С. 120.

¹⁸ Веремейчик Е.М. Предметы христианского культа XI–XIII вв. на сельских поселениях Черниговского Полесья / Е.М. Веремейчик // *Славяно-русское ювелирное дело и его истоки. Материалы Международной науч. конф., посв. 100-летию со дня рожд. Гали Фёдоровны Корзухиной, Санкт-Петербург, 10–16 апреля 2006 г. (ред.-сост. А.А. Пескова [и др.]*). – СПб.: Нестор-История, 2010. – С. 344, 346, 348, 349, рис. 2, 1; 4, 4; Лысенко С.Д. Материалы Фастовской археологической экспедиции. – Вып. 1: Многослойное поселение Кошчевка-8 // С.Д. Лысенко, Е.И. Шкляревский, М.В. Квитницкий, Д.К. Черновол. – К.-Фастов: [б. и.], 2012. – С. 63, 157, 291, рис. 144; Пескова А.А. Христианские древности Византии в «сирийской коллекции» Б.И. и В.Н. Ханенко // А.А. Пескова, Л.В. Строчкова. – СПб.-К.: Петербургское Востоковедение, 2012. – С. 54, 55, рис. 27, 2.

¹⁹ Веремейчик Е.М. Предметы... – С. 349.

²⁰ Готун І.А. Близькосхідні... – С. 123.

²¹ Колпакова Ю.В. Христианские древности населения Пскова и Псковской земли конца X – XVIII вв. (предметы личного благочестия): автореф. дис. на соиск. уч. степени канд. ист. наук: спец. 07.00.06 «Археология» / Колпакова Юлия Вячеславовна: Псковский гос. пед. ун-т им. С.М. Кирова; место защиты: Моск. гос. ун-т им. М.В. Ломоносова. – М., 2007. – С. 12.

було обізнане з практикованими сучасниками релігійними подорожами, тим більше, що хрести тут, з огляду на відоме, хай і засуджене церквою, упередження щодо одягання хреста іншої особи (що трактували як негативно вплинути на долю, приректи себе «нести чужий хрест»), вочевидь, пов'язані з їхніми власниками.

Висновок щодо появи на селищах амфор не лише внаслідок торгівельних операцій, а й завдяки паломникам²², базований на припущенні В.Ю. Ковалю про можливу доставку частини амфорної тари відвідувачами прочанських святинь, спочатку викликав деякий скепсис стосовно відчутності паломницького внеску у імпорт цих виробів. Та зафіксована і письмовими джерелами, і археологічним матеріалом інтенсивність курсування пілігримів між Руссю і Сходом вказує на ймовірну значимість окресленого варіанту. Зрештою, світосприйняття людності середньовічної доби формувалось і під впливом привезених купцями товарів, а знахідки уламків східного й візантійського посуду, браслетів і намиста зі скла й напівкоштовних каменів, зброї та металевих прикрас східного, скандинавського, західноєвропейського походження відомі на багатьох пам'ятках. Показником не садівництва, а торгівлі фахівці вважають вольські горіхи, які іноді виявляють на середньовічних пунктах, зокрема в Києві й Полоцьку²³. Їх шаралупи зібрані й на селищі Ходосівка-Рославське. Щодо довізних виробів, варто акцентувати на цілком слушному і неодноразово цитованому зауваженні П.О. Раппопорта, що «наявність дорогих імпорتنих речей зовсім не свідчить про торгівлю, оскільки ці предмети могли потрапити на поселення... в якості дарів, військових трофеїв тощо»²⁴. Зрозуміло, що для придбання імпорتنих речей покупець не відвідував місця їх виробництва. Але значне число неординарних знахідок на селищах півдня Русі не може бути випадковим і виступає надійним доказом досягнення мешканцями цих пунктів досить високого майнового й культурного рівня.

Якщо остроги (шпори) чи уламок срібної (?) шийної гривни з Ходосівки-Рославського нетипові для села, але побутували в цей час у містах, то круглого перетину бронзова спіралекінцева підковоподібна фібула і чотири застібки із бронзової жести²⁵ (рис. 1. 6–10) менш властиві Русі, хоча притаманні балтам, і, як вважають, слугують для них етновизначальними²⁶. Відомі у центральній Литві на

²² Веремейчик Е.М. Предметы... – С. 349.

²³ Козловська Н.А. Палеоетноботанічні дослідження матеріалів з розкопок по вул. Спаській, 35 у м. Київ / Н.А. Козловська, Г.О. Пашкевич, Н.В. Хамайко // Археологічні дослідження в Україні 2011. – К.: Волинські старожитності, 2012. – С. 257, 258, рис. 2; Штыхов Г.В. Торговые пути и связи Полоцкой земли IX–XIII вв. Клады / Г.В. Штыхов, Ш.И. Бектинеев // Д.В. Дук, О.Н. Левко, Г.В. Штыхов [и др.]. Полоцк. – Минск: Беларус. навука, 2012. – С. 374.

²⁴ Раппопорт П.А. О типологии древнерусских поселений / П.А. Раппопорт // Краткие сообщения Института археологии АН СССР. – 1967. – Вып. 110. – С. 4.

²⁵ Готун І.А. Середньовічне селище Ходосівка-Рославське (до десятиріччя розкопок пам'ятки) / І.А. Готун // Археологія і давня історія України. – 2017. – Вып. 1 (22). – С. 70, 71, рис. 4; Готун І.А. Середньовічні селища кийських передмість за результатами робіт останніх сезонів / І.А. Готун, О.М. Казимір // Археологія і давня історія України. – 2019. – Вып. 1 (30). – С. 153, рис. 6, 62, 63, 66.

²⁶ Алексеев Л.В. Полоцкая земля в IX–XIII вв. (Очерки истории Северной Белоруссии). – М.: Наука, 1966. – С. 174, 177, рис. 45, 13.

пам'ятках XI–XIII ст., ці вироби у XIII ст. проникають до Латвії, де співіснують із найбільш типовими для всіх латиських племен підковоподібними, поступово повністю їх витісняючи²⁷. І якщо підковоподібна фібула має аналоги на Русі, круглі жерстяні, як виняток, відомі у двох містах Білорусі та в одному пункті Надпоріжжя Дніпра. Поєднання цих виробів на одній пам'ятці вказує на певний імпульс з регіону Балтії. До земель півночі Русі та за їх межі тяжіють і піхвоподібна підвіска зі вставкою-гостроконечником та одна із парних шпильок із навершям-качечкою²⁸ (рис. 1. 11–13) з Софіївської Борщагівки; подібні їм на півдні Русі поодинокі. А кільцеподібній фібулі з того самого пункту²⁹ (рис. 1. 5) аналоги відомі лише на Семилуцькому городищі та у Вщижі і Новгороді.

Ще одна знахідка, хоч і не довізна (вважається, що це – твори майстрів із Візантії, виготовлені в Києві по захопленню Константинополя хрестоносцями), але репрезентує визначні шедеври середньовічної металопластики. Йдеться про литу фігурку предстоячої Богородиці з кіотного хреста з Ходосівки³⁰ (рис. 2. 1). Майже цілий такий предмет розмірами 24×9,5 см із Херсонеса з його копійною відливкою з розкопок Судака надзвичайно вдало визначений І. А. Стерліговою як найкоротший і наймісткіший образ християнської віри, сума християнського богослов'я і водночас поклінна ікона, що репрезентували найкоротший варіант іконостасу³¹. Фрагменти подібних відомі лише на Княжій Горі, у Полоцьку, на городищі біля Шепетівки і в Переяславі (рис. 2. 2–7), причому останній згадано в звіті про попередній пункт, а речі втрачені, хоча Г.О. Песковою опубліковані їх фото³². Наявність на селищі

²⁷ Шноре Э.Д. Асотское городище / Э.Д. Шноре. – Рига: Изд-во АН Латвийской ССР, 1961. – С. 121, 124 (Материалы и исследования по археологии Латвийской ССР, т. II); Мугуревич Э.С. Восточная Латвия и соседние земли в X–XIII вв.: Экономические связи с Русью и другими территориями. Пути сообщения / Э.С. Мугуревич. – Рига: Зинатне, 1965. – С. 95 и др.

²⁸ Готун І.А. Пам'ятка середньовічної металопластики з околиці Києва / І.А. Готун, О.М. Казимір, Д.О. Шахрай // Археологія. – 2015. – № 2. – С. 108–115; Казимір О.М. Охоронні дослідження південно-західної частини софіївсько-борщагівського поселення / О.М. Казимір, І.А. Готун, Р.В. Бабенко [та ін.] // Археологічні дослідження в Україні 2016. – К.: ІА НАН України, 2018. – С. 87, 88, рис. 1.

²⁹ Казимір О.М. Роботи Борщагівського загону Північної експедиції / О.М. Казимір, І.А. Готун, К.О. Терещук [та ін.] // Археологічні дослідження в Україні 2012. – К.-Луцьк: [б. в.], 2013. – С. 200, 202, рис. 2, 3–5.

³⁰ Готун І.А. Богородиця з Ходосівки / І.А. Готун, О.М. Казимір, А.М. Сухонос // Археологія. – 2019. – № 1. – С. 36–52 (в друці).

³¹ Белов Г.Л. Квартал XVII (раскопки 1976 г.) / Г.Л. Белов, А.Л. Яковсон // Материалы и исследования по археологии СССР. – № 34. – М.-Л.: Изд-во АН СССР. – 1953. – С. 138, 147, рис. 30; Фронджуро М.А. Раскопки в Судаке / М.А. Фронджуро // Феодальная Таврика. Материалы по истории и археологии Крыма (отв. ред. С.Н. Бибииков). – К.: Наук. думка, 1974. – С. 144, 145, рис. 8; Стерлигова И.А. Крест из Херсонесского музея и русские меднолитые киотные кресты XII–XIV вв. / И.А. Стерлигова // Древнерусская скульптура: Проблемы и атрибуции. – Вып. II. – Ч. I (ред.-сост. А.В. Рындина). – М.: [б. и.], 1993. – С. 5.

³² Беляшевский Н. Раскопки на Княжеской Горе в 1892 г. / Н. Беляшевский // Киевская старина. – 1893. – Т. XLI. – № 4. – С. 144; Корзухина Г.Ф. О памятниках «корсунского дела» на Руси (по материалам медного литья) / Г.Ф. Корзухина // Византийский временник. – 1958. – Т. XIV. – С. 135, 136, табл. IV: 1; Дук Д. Древо жизни Полоцкого городища / Д. Дук // Родина. – 2007. – № 10. – С. 39, рис. на с. 38; Каргер М.К. Отчет о раскопках Галицко-Волынской археологической экспедиции ИИМК АН СССР и

фрагмента явно дорогого і, на думку фахівців, не масового виробу³³ – теж свідчення неординарності досліджуваної пам'ятки.

Висновок про високий рівень розвитку матеріальної й духовної культури жителів села за результатами згаданих масштабних розкопок вказаних пам'яток уже сформульований. Але отримані останнім часом дані переконливо свідчать, що кругозір середньовічних селян був набагато ширшим, ніж вважалось.

Ihor Hotun, Oleksandr Kazymir
(Kyiv)

NEW ARCHEOLOGICAL DATA ON «SPACE» CATEGORY IN MEDIEVAL PEASANTRY OF SOUTH RUS

Large-scale excavations of the medieval villages, that started in the last quarter of the 20th century have proved that considering this types of settlements as limited and primitive was not right: relationships between cities and rural districts were fully on parity basis. And recent discoveries were even more meaningful and showed that information potential of these archeological sites is inexhaustive.

Keywords: *Hodosivka-Roslavske, Sofiivska Borschagivka, rural settlements, encolpion, cross, pilgrimage, Middle Ages, space.*

Ленинградского гос. Университета в 1958 году / М.К. Каргер // Научный архив ИА НАНУ. – Ф. эксп. – № 1958/36. – арк. 11; Пескова А.А. Херсонесский киотный крест и его место среди синхронных памятников древнерусской культовой пластики / А.А. Пескова // Церковная археология. Материалы Второй Всерос. церковно-археолог. конф., посв. 150-летию со дня рожд. Н. В. Покровского (1848–1917), СПб, 1–3 ноября 1998 г. – СПб.: [б. и.], 1998. – Вып. 4. – С. 238, 246, рис. 2.

³³ *Пуцко В.Г. Византийско-русские бронзовые богослужебные кресты XII–XIII веков / В.Г. Пуцко // Ставрографический сборник. – Кн. 2. – М.: Изд-во Московской Патриархии; «Древлехранилище», 2003. – С. 99.*

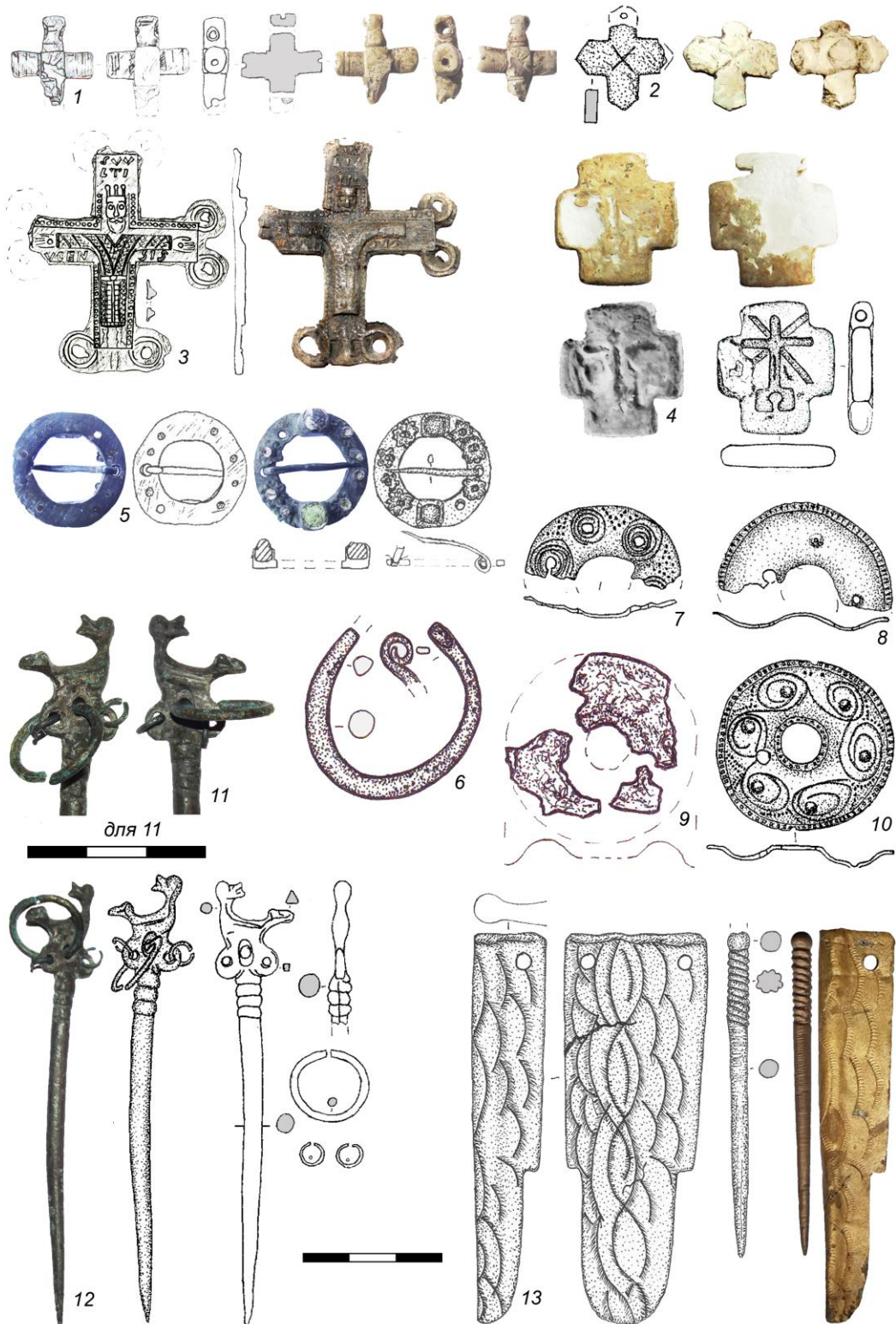

Рис 1. Приклади довізних стеатитового (1) та перламутрових (2, 4) хрестиків, металевої нашивки паломника (3), кільцеподібної (5) і підковоподібної (6) фібул та цілої і фрагментованих застібок з бронзової жести (7–10), булавки (11, 12) та піхвоподібної підвіски зі вставкою-стилем (13) із селищ Софіївська Борщагівка (1, 5, 11–13), Ходосівка-Рославське (2, 3, 6–10) й Автуничі (4)

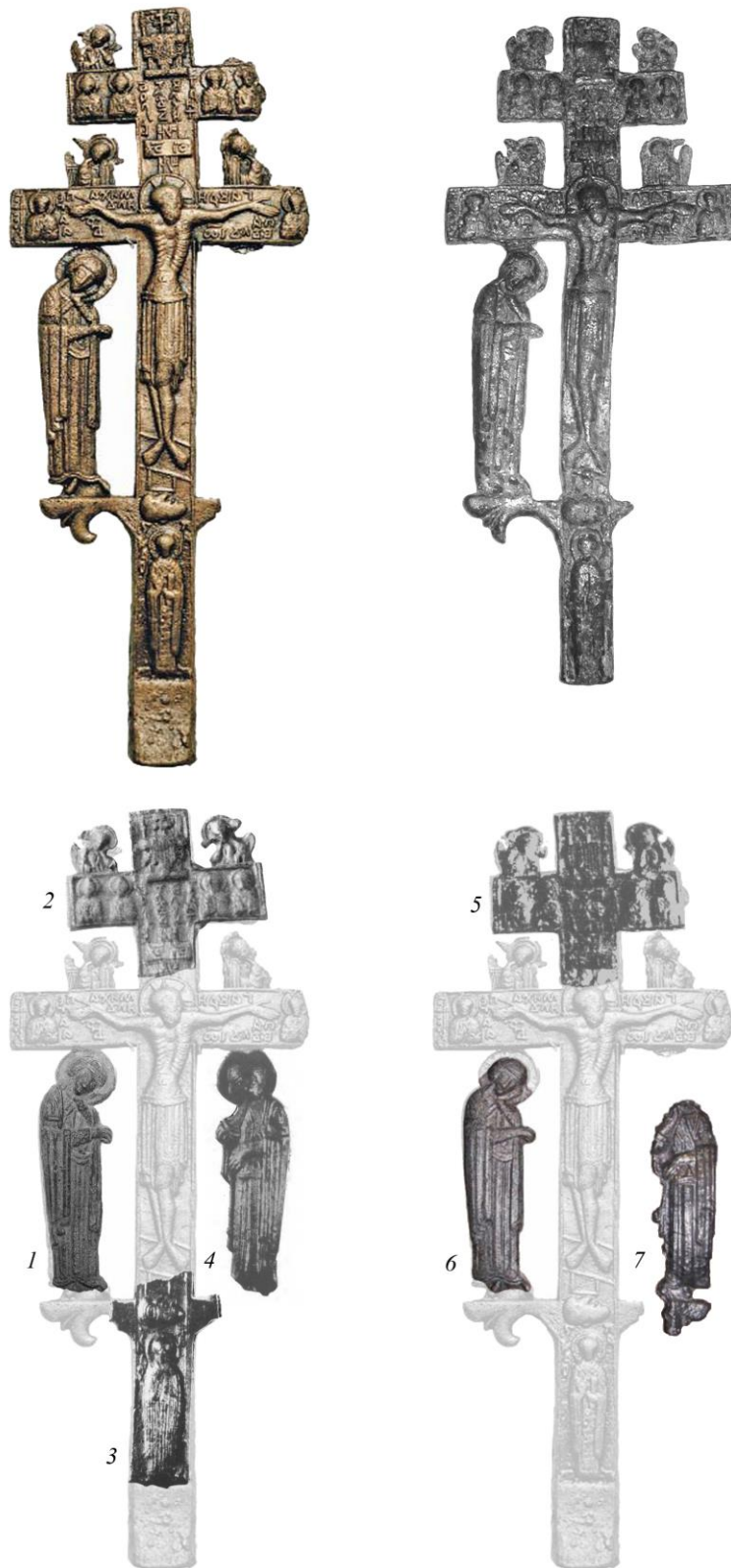

Рис. 2. Кіотний хрест із Херсонеса (з втраченою фігуркою предстоячого Іоанна), копійна відливка з нього із Судака та фрагменти аналогічних виробів на тлі херсонеської знахідки із Ходосівки (1), Княжої Гори (2) за М.Ф. Біляшівським і О.Є. Черненко, городища неподалік Шепетівки (3, 4) й Переяслава (5) за Г.О. Песковою та Полоцька (6, 7) за Д.В. Дуком

УДК 94(477.41)«10/11»

Олександр Колибенко
(Переяслав-Хмельницький)
Володимир Колибенко
(Київ)

**VIA EST VITA:
ПРОСТОРОВІ АСПЕКТИ БІОГРАФІЙ ЕЛІТИ ПЕРЕЯСЛАВЛЯ РУСЬКОГО**

У статті розглянуто просторові аспекти біографій представників еліти Переяславля Руського на прикладі постаті найвідомішого переяславського князя другої половини XI – початку XII ст. Володимира Мономаха. Зроблено спробу скласти біограму – коротку просопографічну характеристику особи на основі аналізу найважливіших часово-просторових віх її життя.

Ключові слова: *Переяславль Руський, князь, Володимир Мономах, простір, час, біограми.*

Вивчення історичного минулого Переяславля Руського (Переяслава) неможливе без детального розгляду його мешканців – тих історичних осіб, які згадуються в історичних джерелах і чия діяльність пов'язана з Переяславом. Мова йде, у першу чергу, про еліту тогочасного суспільства – князів, бояр, членів їх сімей, вище духовенство. Як активні учасники суспільних процесів давньоруської доби вони зробили значний внесок у історичний розвиток Київської Русі – однієї з провідних держав європейського Середньовіччя.

Переяслав, як родинне гніздо Всеволодовичів/Мономаховичів та один з найзначніших центрів Русі, завжди притягував до себе людей зі складною та надзвичайно цікавою долею. Часто вони мали абсолютно різне етнічне походження, місця народження багатьох із них знаходилися інколи за тисячі верст від Переяслава, переважну більшість свого життя вони провели у походах, пройшовши, проїхавши та пропливши не одну тисячу верст, а місця їх смерті нерідко розташовувалися дуже далеко від місць народження¹.

Саме тому, щоб краще зрозуміти внесок кожної історичної особи, вивчити життєві шляхи кожного відомого з джерел діяча й скласти його максимально можливу й вичерпну просопографічну характеристику, необхідно розглядати його діяльність перш за все у часі та просторі. Найбільш зручною формою такого дослідження є біограма. Під біограмою ми розуміємо структурну одиницю життєвого цілого і його біографічного опису. З двох основних способів організації біограм – нарративу (біограми в хронологічному порядку, як послідовність біографічної оповіді)

¹ Колибенко О.В. *Переяславці княжої доби: історико-історіографічні портрети* / Олена Колибенко, Олександр Колибенко. – Переяслав-Хмельницький, 2018. – 202 с.

та тезаурусу (сукупність біограм, організованих системно, як опис цілісної картини життя), – ми обрали перший².

На нашу думку, ідеальним для Переяслава прикладом такого дослідження може бути біограма Володимира Мономаха – найвідомішого переяславського князя другої половини XI – початку XII ст. Його життя та діяльність досить добре висвітлені у літописах, а також описані ним у вигляді автобіографії у «Повчанні». Крім того, є ціла когорта інших історичних осіб, життєдіяльність яких прямо пов'язана з цим видатним князем і добре відображена у різноманітних джерелах – писемних, археологічних, сфрагістичних. Спробуємо здійснити аналіз усього масиву інформації про цих людей, поєднавши його з відомою інформацією про самого Володимира Мономаха, щоб здійснити часову та просторову локалізацію окремих подій його життя.

Отже, біограма Володимира Мономаха.

Володимир-Василій Всеволодович Мономах народився **1053 р.** (точна дата невідома) у **Переяславі**. Батько – перший удільний переяславський князь **Всеволод-Андрій Ярославич**, мати – донька візантійського імператора Константина IX Мономаха та Склірини **Марія (Анастасія)**.

Княже та хрестильне імена отримав від свого діда по-батькові Ярослава-Георгія Володимировича на честь прадіда Володимира-Василія Святославича.

Дитинство пройшло у **Переяславі**.

Перші десять років княжої кар'єри Володимира Мономаха пройшли у Ростові (осінь 1068–1069), Смоленську (1069–1073), Володимирі (1073–1076), Смоленську (1076–1078).

Володимир Мономах у віці 21 року першим шлюбом був одружений його батьком Всеволодом Ярославичем на Великодньому тижні (**остання декада квітня**) **1074 р.** з **Гітою (Гідою) Вессекською (Gytha of Wessex)**, народ. бл. 1060 р.), донькою останнього англосаксонського короля Гарольда II Годвінсона. Весілля відбулося у **Переяславі**³.

У цьому шлюбі народилися:

старший син **Мстислав-Федір-Гарольд (народ. 1076 р.)**, названий на честь тьмутороканського, потім – чернігівського князя Мстислава Володимировича Красного (пом. бл. 1034 р.), шостого сина великого київського князя Володимира Святославича або на честь новгородського, потім – полоцького князя Мстислава Ізяславича (пом. 1069 р.), сина великого київського князя Ізяслава Ярославича та на честь батька Гіти Вессекської.

² Эпштейн М.П. Проективный словарь гуманитарных наук / М.П. Эпштейн. – М.: Новое литературное обозрение, 2017. – 616 с.

³ Літопис Руський за Іпатським списком / авт. передм., перекл. та при. Л.Є. Махновець. – К.: Дніпро, 1989. – С. 458.

Місце народження – **Володимир-Волинський**, хрещений батько – Олег Святославич, двоюрідний брат Володимира Мономаха, син на той час великого київського князя Святослава Ярославича.

син **Ізяслав (народ. початок весни 1078 р.)**, названий на честь полоцького князя Ізяслава Володимировича (пом. бл. 1001 р.), другого сина великого київського князя Володимира Святославича.

Місце народження – **Чернігів**, хрещений батько – двоюрідний брат Володимира Мономаха Олег Святославич, на той момент, фактично, – князь-ізгой. Хрещення відбулося 9 квітня 1078 р.⁴

син **В'ячеслав (народ. бл. 1080 р.)**, названий на честь смоленського князя В'ячеслава Ярославича (пом. бл. 1057 р.), шостого сина великого київського князя Ярослава Володимировича. Місце народження – **Чернігів**.

син **Святослав (народ. бл. 1084 р.)**, названий на честь великого київського князя Святослава Ярославича (пом. 1076 р.), другого сина великого київського князя Ярослава Володимировича. Місце народження – **Чернігів**.

донька **Марія (Маріца) (народ. бл. 1086 р.)**, названа на честь матері Володимира Мономаха Марії (Анастасії) (пом. бл. 1067 р.), доньки візантійського імператора Константина IX Мономаха. Місце народження – **Чернігів**.

син **Ярополк (народ. бл. 1088 р.)**, названий на честь володимир-волинського князя Ярополка Ізяславича (загинув 29.11.1087 р.), сина колишнього великого київського князя Ізяслава Ярославича. Місце народження – **Чернігів**.

Отже, усі діти Володимира Мономаха та Гіти Вессекської народилися не у Переяславі, хоча троє молодших синів (В'ячеслав, Святослав та Ярополк) пізніше стали переяславськими князями.

24.07.1094 р. Володимир Мономах був вигнаний з Чернігова Олегом Святославичем й разом із сім'єю (Гітою та трьома молодшими дітьми) повернувся до своєї отчини – **Переяслава**.

На початку 1096 р. єдину доньку Володимира Мономаха та Гіти **Марію (Маріцу)** було видано заміж за **Леона Діогеновича**, сина колишнього візантійського імператора Романа IV Діогена (чи самозванця під його іменем). Весілля відбулося у **Переяславі**⁵.

На початку осені 1096 р. через Смоленськ, куди ходив Володимир Мономах, до Новгороду, до свого старшого сина Мстислава пішла Гіта⁶. Зі Смоленська до Новгороду її, вірогідно, супроводжував переяславський боярин **Оргость**, який залишив свій автограф на стіні Новгородського Софійського собору.

Кінець 1096 – початок 1097 р. новгородський князь Мстислав Володимирович провів у поході на Олега Святославича (Суздаль, Муром), повернувшись до

⁴ Літопис Руський, с. 459.

⁵ Літопис Руський, с. 460.

⁶ Літопис Руський, с. 460.

Новгорода у середині березня 1097 р. Після цього з ним стався нещасний випадок на полюванні на ведмедя, відображений завдяки Гіті у «Чуді святого Пантелеймона»⁷.

У другій половині 1097 р. у Новгороді народився його другий син – **Ізяслав-Пантелеймон Мстиславич**, названий Мстиславом на честь другого сина Володимира Мономаха Ізяслава Володимировича (загинув 6.09.1096 р.) та на честь св. Пантелеймона-цілителя⁸.

У кінці 1097 р. Гіта Вессекська вирушила у паломницьку подорож до Святої Землі, під час якої (**10 березня 1098 р.**) померла, місце поховання невідоме.

1098 р. в пам'ять про неї Володимир Мономах заклав кам'яну церкву Успіння Богородиці на княжому дворі **Переяслава**⁹.

Другим шлюбом Володимир Мономах одружився на доньці одного з половецьких ханів у **кінці 1098 – на початку 1099 р.**, у віці 46 років. Весілля відбулося у **Переяславі**¹⁰.

У цьому шлюбі народилися:

син **Юрій (Георгій) Долгорукий (народ. кінець 1099 р.)**, місце народження – **Переяслав**.

донька **Євфимія (народ. кінець 1100 р.)**, видана заміж 1112 р. за угорського короля Кальмана Книжника, місце народження – **Переяслав**.

син **Роман (народ. бл. 1101 р.)**, місце народження – **Переяслав**.

син **Андрій Добрий (народ. 11.08.1102 р.)**, місце народження – **Переяслав**¹¹.

донька **Огафія (народ. бл. 1103/1104 р.)**, видана заміж 1116 р. за городенського князя Всеволодка Давидовича, місце народження – **Переяслав**.

Отже, всі діти Володимира Мономаха та половчанки народилися у Переяславі, жоден з них не отримав від батьків княжих імен (тільки хрестильні), двоє з трьох синів (Юрій та Андрій) в подальшому князували у Переяславі. Очевидно, усі сини від другого шлюбу мали також сімейні прізвиська.

7.05.1107 р. незнана з імені друга дружина Володимира Мономаха, народивши 5 дітей приблизно за 6–7 років і проживши з Мономахом у шлюбі менше 8-ми років, померла у Переяславі¹².

Третім шлюбом Володимир Мономах одружився **12.01.1108 р.** на доньці половецького хана **Аспи** у віці 55 років, одночасно одруживши й свого малолітнього (менше 10 років) сина Юрія. Весілля відбулося у **Переяславі**. Дітей у цьому шлюбі не

⁷ Назаренко А.В. Древняя Русь на международных путях: Междисциплинарные очерки культурных, торговых, политических связей IX–XII вв. / А.В. Назаренко. – М.: Языки русской культуры, 2001. – С. 585–588.

⁸ Колибенко О.В. «Азь Изяславъ есмь, князь ваш» / Олена Колибенко, Олександр Колибенко // Наукові записки з української історії: Збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький, 2010. – Вип. 25. – С. 18–29.

⁹ Літопис Руський, с. 154.

¹⁰ Літопис Руський, с. 461.

¹¹ Літопис Руський, с. 157.

¹² Літопис Руський, с. 161.

було, невідома на ім'я третя дружина Володимира Мономаха пережила його на рік (пом. 1126 р.)¹³.

Після серії успішних походів на половецьких ханів до кордонів та углиб Половецької землі, смерті чернігівського князя Олега Святославича (1.08.1115 р.), видачі заміж останньої доньки Огафії (1116 р.), невдалої спроби посадити на візантійський престол свого зятя Леона Діогеновича (1116 р.), приборкання двох останніх непокірних князів Гліба Всеславича та Ярослава Святополковича (1117 р.), – 64-літній Володимир Мономах здійснив підготовку до спадкової передачі київського великокняжого престолу своєму старшому сину, 41-літньому новгородському князю Мстиславу Володимировичу. На початку весни 1117 р. він перевів останнього з Новгорода до Білгорода, звідки той міг, формально залишаючись білгородським князем, реально поступово перебирати на себе усю повноту великокнязівської влади. Від імені батька він здійснював усі внутрішньополітичні акції, ще за його життя отримавши до рук реальні важелі влади над практично усіма князями.

З 1117 р. й до самої своєї смерті Володимир Мономах зосередився, у першу чергу, на передачі Мстиславу Володимировичу цих важелів, а також на забезпеченні у майбутньому переходу великого київського княжіння до нащадків Мстислава (т.зв. династичний проект Мономаха/Мстислава), оминаючи дітей Мономаха від другого шлюбу (Юрія, Романа та Андрія), яким навіть не було надано при народженні княжих («руських») імен, а тільки хрестильні.

Важливим завданням Мономаха у останній період його життя було зведення кам'яної церкви «на крові святого Бориса», розбудова Альтського монастиря на цьому місці, поширення культу св. Бориса та Гліба, а також закінчення другої частини «Повчання» і зведення усіх частин в один літературно-публіцистичний твір. Більшу частину часу в цей період життя Володимир Мономах проводив біля улюбленої церкви на «Льті», саме тут завершивши «Повчання» – *magnum opus* свого життя¹⁴.

19.05.1125 р. Володимир Мономах помер на території сучасного м. Бориспіль, зовсім недалеко від місця свого народження – Переяслава, похований у Софійському соборі Києва.

Таким чином, навіть стислий часово-просторовий аналіз життєдіяльності Володимира Мономаха дозволяє виявити окремі нові факти його біографії, визначити конкретні просторові та часові локалізації деяких віх його життя.

¹³ *Літопис Руський*, с. 162, 461.

¹⁴ *Колибенко О.В. Переяславці княжої доби: історико-історіографічні портрети*, с. 18–54.

Oleksandr Kolybenko
(Pereiaslav-Khmelnytsky)
Volodymyr Kolybenko
(Kyiv)

**VIA EST VITA: SPATIAL ASPECTS OF BIOGRAPHIES OF THE ELITE OF
PEREYASLAVL OF RUS'**

The article discusses the spatial aspects of the biographies of the representatives of the elite of Pereyaslavl of Rus' on the example of Volodymyr Monomakh – the most famous Prince of Pereyaslavl in the second half of the XI – beginning of the XII century. An attempt was made to create his biogram – a brief prosopographic characteristic of this prince based on an analysis of the most important spatial and temporal milestones of his life.

Keywords: *Pereyaslavl of Rus', prince, Volodymyr Monomakh, space, time, biograms.*

УДК 902.2:528.9(477.44)«8/10»

Ольга Манігда
(Київ)
Ольга Грабовська
(Вінниця)

ПРОЕКТ «УЛИЧІ. АРХЕОЛОГІЧНА КАРТА». ВІДНОВЛЕННЯ ДОСЛІДЖЕНЬ СТАРОЖИТНОСТЕЙ УЛИЧІВ

Інформаційне повідомлення про проект археологічного дослідження, започаткований Інститутом археології НАН України та Вінницьким обласним краєзнавчим музеєм. Проект присвячено картографуванню пам'яток людності давніх улличів – середньовічного суспільства, територія проживання якого охоплювала басейн Південного Бугу.

Ключові слова: улличі, археологічна карта, Південний Буг, археологічна геоінформаційна система.

Інститут археології НАН України спільно з Вінницьким обласним краєзнавчим музеєм відновив проект археологічного дослідження старожитностей улличів на території Побужжя. Середньовічні пам'ятки цієї людності тривалий час досліджувалися к. і. н. Павлом Івановичем Хавлюком, доцентом Вінницького педагогічного інституту ім. М. Островського. За десятиліття роботи ним накопичена солідна база археологічної інформації, яка потребує опрацювання, упорядкування та доповнення сучасними дослідженнями.

Проект «Уличі. Археологічна карта» реалізується Археологічною експедицією ІА НАН України «Уличі». Начальник експедиції – к. і. н. Ольга Манігда, науковий співробітник ІА НАН України. Зі сторони Вінницького обласного краєзнавчого музею співвиконавцем та координатором проекту є к. і. н. Ольга Грабовська – завідувач науково-дослідного сектору археології Відділу охорони пам'яток історії та культури ВОКМ. Науковим консультантом проекту є Михайло Потупчик – завідувач сектору охорони культурної спадщини Управління культури і мистецтв Вінницької обласної державної адміністрації. Для реалізації проекту між Інститутом археології та Вінницьким обласним краєзнавчим музеєм укладено договір про співпрацю.

У грудні 2018 року археологічна експедиція ІА НАН України «Уличі» розпочала роботу на території Калинівського району Вінницької області з верифікації та локалізації пам'яток, а також із упорядкування археологічних колекцій та архіву з розкопок та розвідувальних досліджень пам'яток улличів. Матеріали зберігаються у фондах Вінницького обласного краєзнавчого музею. Польова частина проекту реалізується за технічного та методичного сприяння Архітектурно-археологічної експедиції (ААЕ) ІА НАН України, у складі якої працює к. і. н. Ольга Манігда. За роки роботи у ААЕ напрацьована комплексна методика досліджень у галузі

просторової археології, що дає можливість упевнено застосовувати цей підхід для дослідження поселенських пам'яток різних регіонів України.

Авторами проекту заплановано створення археологічної карти ареалу існування уличів; проведення археологічних досліджень, у тому числі неінвазивними методами; підготовку необхідної наукової документації для ведення пам'яткоохоронної діяльності відповідними службами. Розробляється система моніторингу стану археологічних пам'яток. Усі аналітичні завдання реалізуються за допомогою створення археологічної геоінформаційної системи «Уличі. Археологічна карта», яка є продовженням реалізованої у попередні роки археологічної геоінформаційної системи «Село Галицької та Волинської земель. Археологічна карта Х–ХІІІ ст.» (автор – к. і. н. О. В. Манігда). Для нового проекту будуть використані структура АГІС, картографічні основи, напрацьовані методики просторового аналізу. Продовжується наповнення реляційної бази даних, яка уже містить інформацію більш ніж про 3 тис. археологічних пам'яток давньоруського часу на території Галицької та Волинської земель. Нова інформація стосуватиметься поселенських пам'яток уличів та враховуватиме більш ніж сто критерії опису пам'ятки. Очікуваним результатом проекту є реконструкція функціонування давніх соціально-історичних організмів – князівств, земель, суспільств давньоруського часу, що мешкали на території Межиріччя Дністра та Південного Бугу.

Olga Manigda
(Kyiv)

Olha Hrabovska
(Vinnytsya)

THE PROJECT «ULYCHI». ARCHAEOLOGICAL MAPPING. RETRIEVAL OF SITES INVESTIGATION OF ULYCHI

This information is about the new archaeological project. This project was initiated by Institute of archaeology of the National Academy of Science of Ukraine (Kyiv) and by Vinnytsya Museum for Local History (Vinnytsya). The main purpose is to mapping sites and habitation localities of Middle Age society (Ulychi by the annals) that were located at the Pivdennyj Bug basin.

Keywords: *Ulychi, archaeological map, river Pivdennyj Bug, archaeological geoinformation system.*

УДК [903.5+904]:911.372(477.5)

Сергій Вовкодав
(Переяслав-Хмельницький)**ПОПЕРЕДНІ РЕЗУЛЬТАТИ ПОШУКУ МАЙДАНІВ У БАСЕЙНІ Р. БРОВАРКА
ШЛЯХОМ АНАЛІЗУ КОСМОЗНІМКІВ**

У статті подані результати аналізу космознімків, що здійснювався з метою пошуку майданів у басейні р. Броварка на Переяславщині. Під час реалізації дослідження використовувався комплексний підхід до опрацювання різномісних даних. Результати даної розвідки дозволили сформулювати підґрунтя для подальших польових обстежень цього типу археологічних об'єктів.

Ключові слова: археологічні пам'ятки, дані дистанційного зондування, земляна споруда, космознімки, карта, майдан.

Однією з особливостей археологічної ситуації в басейні р. Броварка є концентрація порівняно великої кількості майданів та майданоподібних споруд (далі майданів). Під час реалізації комплексного дослідження згаданого мікрорегіону наша увага була зосереджена й на даному типі об'єктів. Зокрема, розпочата робота з узагальнення інформації про вже відомі пам'ятки, а також пошуку нових. Раніше нами вже згадувались декілька споруд, що були виявлені впродовж попередніх років¹. У цій публікації представлено попередні результати розвідки майданів, що здійснювалась шляхом аналізу даних дистанційного зондування Землі (далі ДДЗ) та картографічних матеріалів. Робота була проведена в контексті підготовки до польового сезону 2019 р. та спрямовувалась на виявлення корисної інформації, необхідної для забезпечення результативності подальших досліджень.

Для пошуку ознак майданів та майданоподібних споруд використана методика аналізу та співставлення даних із джерел різного типу, що неодноразово апробувалась нами раніше під час дослідження курганів та «змійових» валів². Такий підхід полягає

¹ Вовкодав С.М. Земляні споруди басейну р. Броварки на Переяславщині / С.М. Вовкодав // Український історичний збірник – К., 2004. – Вип. 7. – С. 477–486;

Вовкодав С.М. Информационная система курганных насыпей бассейна р. Броварка / С.М. Вовкодав // КСИИ России. – М., 2012. – Вып. № 226. – С. 9.

² Вовкодав С.М. Облік пам'яток курганного типу засобами ГІС / С.М. Вовкодав // Переяславіка. Наукові записки. Збірник наукових статей, 2010. – Вип. 4 (6). – С. 51–55; Вовкодав С.М. Создание информационной системы курганных насыпей бассейна р. Броварка. [Электронный ресурс] / С.М. Вовкодав // Археология и геоинформатика. – Вип. 6. – Москва., 2010. – 1 електрон. опт. диск (CD-ROM): цвет.; 12 см.; Вовкодав С.М. До проблеми пошуку знівельованих сегментів «змійових» валів Переяславщини / С.М. Вовкодав // Краєзнавство Переяславщини: дослідження, проблеми, постаті: Матеріали круглого столу, 16 жовт. 2015 р., м. Переяслав-Хмельницький. – Переяслав-Хмельницький, 2016. – С. 38–44; Вовкодав С.М. «Змійові» вали Переяславщини: характеристика просторової конфігурації / С.М. Вовкодав // Український історичний збірник. Київ, 2018. – Вип. 20. – С. 29–40.

в узагальненні наявної інформації про об'єкти для створення зведеної картосхеми їх розташування. Він реалізовується у три етапи.

Перший – вивчення та систематизація результатів попередніх досліджень майданів. Зокрема, з'ясування інформації про виявлені раніше пам'ятки, визначення їх географічної прив'язки та ідентифікація об'єктів на картах та космознімках. Саме ці дані слугували своєрідними орієнтирами для подальшого пошуку об'єктів. Варто зазначити, що земляні споруди мікрорегіону згадувались у працях дослідників Переяславщини кінця XIX – початку XX ст.³. Серед них найбільшу цінність для нашої розвідки має публікація В. Г. Ляскоронського «Городища, курганы, майданы и длинные (змиевые) валы в области Днепроовского Левобережья», де поданий опис та просторова прив'язка декількох об'єктів майданного типу. Аналіз інформації про згадані пам'ятки дозволив нам ідентифікувати три об'єкти та позиціонувати їх. У цьому контексті значний інтерес також мають результати розвідок, проведених переяславськими археологами впродовж 1975–1976 рр. та 1988–1991 рр. Тоді було обстежено декілька майданів у середній та верхній течії р. Броварка⁴. Інформацію про географічну прив'язку згаданих споруд було використано під час реалізації нашого дослідження як вихідну. Зокрема, для визначення їх точної просторової позиції.

Другий етап пов'язаний із безпосереднім пошуком нових пам'яток. Ця частина дослідження полягає в аналізі різночасових картографічних покриттів у середовищі географічних інформаційних систем (далі ГІС) на предмет виявлення місць можливого розташування майданів⁵. Останні маркувалися відповідними позначками, що сформували окремий шар векторних об'єктів. Загалом у ході дослідження нами були використані наступні карти:

³ Максимович М.А. Бубновая сотня / М.А. Максимович // *Собрание сочинений*. – К., 1876. – Т. 1. – С. 765; Максимович М.А. Заметки о некоторых летописных названиях местностей / М.А. Максимович // *Собрание сочинений*. – К., 1877. – Т. 2. – С. 349; Макаренко Н.Е. Городища и курганы Полтавской губернии: Сб. топографических сведений. / Н.Е. Макаренко. – Полтава: ПУАК, 1917. – 105, XIX с. – С. 37;

Ляскоронский В.Г. Городища, курганы, майданы и длинные (змиевые) валы в области Днепроовского Левобережья / В.Г. Ляскоронский. – М., 1911. – 82 с.

⁴ Сикорский М.И., Бузян Г.Н. Отчет о работе археологической экспедиции по обследованию курганов Переяслав-Хмельницкого р-на Киевской обл. // *НА ІА НАНУ*. – 1975/118. – С. 15, 20, 22; Сикорский М.И., Бузян Г.Н. Отчет о работе археологической экспедиции по обследованию курганов Переяслав-Хмельницкого и Яготинского районов Киевской обл. в 1976 г. // *НА ІА НАНУ*. – 1976/55. – С. 2; Бузян Г.Н., Буйлук Н.М., Товкайло Н.Т. Отчет о работе Переяслав-Хмельницкой археологической экспедиции за 1988 г. // *НА ІА НАНУ*. – 1988/171. – 24 с., Бузян Г.М., Буйлук М.М., Товкайло М.Т. Звіт Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1989 р. // *НА ІА НАНУ*. – 1989/84. – 44 с., Бузян Г.М., Буйлук М.М., Колибенко О.В., Товкайло М.Т. Звіт про роботу Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції за 1990 р. // *НА ІА НАНУ*. – 1990/186. – 40 с.; Колибенко О.В. Історико-краєзнавчі дослідження Переяславщини (археологічні джерела) / О.В. Колибенко, О.В. Колибенко. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Ч. 1. – 114 с., Бузян Г.М. Роботи Переяслав-Хмельницької археологічної експедиції / Г.М. Бузян, О.В. Колибенко, М.Т. Товкайло // *АДУ 1991 р.* – Луцьк: Надстир'я, 1993. – С. 13–15.

⁵ Зазначимо, що на розглянутих нами картах частина майданів позначена окремими позначками (відмінними від позначок курганів).

- військово-топографічна карта Ф. Ф. Шуберта 1860-их рр., масштабу 1:126000 (XXIII ряд, лист 10 «Полтавская и Киевская губерния»);
- німецька військово-топографічна карта Deutsche Heereskarte 1943 р., масштабу 1:50000 (М-36-64-С, М-36-64-Д, М-36-76-А, М-36-76-В);
- військово-топографічна карта РККА 1929 р., масштабу 1:50000 (М-36-76-А, М-36-76-Б);
- військово-топографічна карта РККА 1930–32 рр., масштабу 1:100000 (М-36-64)
- військово-топографічна карта Генерального штабу 1989 р., масштабу 1:100000 (листи М-36-064 та М-36-076).

Під час третього етапу дослідження здійснювався пошук майданів на космознімках. Першочергово місця інтересу визначались на основі результатів, отриманих у ході реалізації перших двох етапів. Після цього здійснювався повний огляд супутникових фото басейну р. Броварка. Місця локалізації нововиявлених об'єктів у разі потреби зіставлялися із картами, що інколи дозволяло ідентифікувати нові майдани. У результаті проведеної роботи вдалося виявити декілька невідомих раніше пам'яток та низку місць їх потенційного розташування. Загалом отримані результати слід розділити на три групи:

- майдани, що існують сьогодні (збережені повністю чи частково);
- зруйновані майдани, окремі ознаки яких проглядаються на космознімках;
- локації, деякі риси яких можуть свідчити про ймовірне розташування майданів.

Остаточна ідентифікація останніх потребує подальших натурних обстежень.

Нижче наведений перелік об'єктів, які виявлені під час реалізації дослідження. Першу групу складають 10 майданів:

Майдан № 1 та №2.

Розташовані за 500 м на схід від с. Натягайлівка. Майдани без вус. На картах позначені як кургани. Об'єкти розташовані на відстані 130 м один від одного. Очевидно, вони разом із двома зруйнованими майданами № Z1 та № Z2 входили до однієї майданної групи (рис. 1; 2).

Майдан № 3. «Кугум»

Розташований за 50 м на північ від колишньої тракторної бригади с. Пологи-Вергуни. Споруда обстежувалась у 1975 р. археологічною експедицією Переяслав-Хмельницького історичного музею (згадується як № 54)⁶. Тоді було виявлено два ледь помітні вуса (висота до 0,8 м), розташовані зі східного боку основної частині майдану. На космознімках вони не простежуються (рис. 1). На карті другої половини ХІХ ст. позначений як курган, на картах другої чверті ХХ ст. – окремою позначкою

Майдан № 4.

⁶ Ляскоронский В.Г. Городища, курганы, майданы и длинные (змиевые) валы в области Днепровского Левобережья / В.Г. Ляскоронский. – М., 1911. – С. 12–13; Сикорский М.И., Г.Н. Бузян Отчет о работе археологической экспедиции по обследованию курганов Переяслав-Хмельницкого р-на Киевской обл. // НА ІА НАНУ. – 1975/118. – С. 28.

Розташований за 900 м на схід від с. Пологи-Вергуни (рис. 2). Майдан має подвійну пару вус зорієнтованих на південний захід та північний схід. Загалом конфігурація насипів проглядається погано (рис. 1). Для її уточнення необхідні подальші натурні обстеження. На карті XIX ст. об'єкт знайти не вдалося. На картах 1929–1932 рр. показаний спеціальною позначкою.

Майдан № 5. «Хавчин кугум»

Розташований у межах кладовища с. Ульянівка (рис. 2). Позиціонований нами за результатами досліджень В. Г. Ляскоронського (№ 13, «Кугум») та експедиції Переяслав-Хмельницького історичного музею⁷. В. Г. Ляскоронський зафіксував складну конфігурацію насипів. На космознімках не проглядається, оскільки на поверхні розташовано багато рослинності (рис. 1). На карті другої половини XIX ст. позначений як курган, на картах другої чверті XX ст. – окремою позначкою.

Майдан № 6. «Круглий кугум».

Розташований за 700 м на північний схід від околиці с. Тарасівка (рис. 1; 2). Майдан класичної круглої форми, без вус. Був зафіксований В. Г. Ляскоронським, а також обстежувався вже згаданою експедицією 1975 р.⁸ На карті другої чверті XX ст. позначений спеціальним символом.

Майдан № 7.

Розташований за 3500 м на захід від с. Чопилки (рис. 2). Майдан має подвійні вуса, розташовані зі східного боку від основного насипу. Конфігурація насипу проглядається на космознімках (рис. 1). На карті другої половини XIX ст. позначений як курган, другої чверті XX ст. – окремою позначкою. На нашу думку, саме ця споруда описана В. Г. Ляскоронським у вже згаданій праці під № 11)⁹. Також він обстежувався експедицією Переяслав-Хмельницького історичного музею¹⁰. У звіті згадується як № 3 «Роблена могила».

Майдан № 8. «Плоска могила».

Розташований за 1850 м на південний схід від с. Броварки. Майдан був виявлений на військово-топографічна карта РККА 1929 р., де позначений спеціальним символом. Пізніше ідентифікований на космознімках (рис. 1; 2). Споруда без вус. Конфігурація основного насипу проглядається не чітко.

Майдан № 9. «Майдан».

Розташований на території цвинтаря с. Лецьки. Споруда має класичну конфігурацію з двома вусами, зорієнтованими на північний схід. Об'єкт обстежувався

⁷ Там само. – С. 20.

⁸ Ляскоронский В.Г. Городища, курганы, майданы и длинные (змиевые) валы в области Днепровского Левобережья / В.Г. Ляскоронский. – М., 1911. – С. 13; Сикорский М.И., Г.Н. Бузын Отчет о работе археологической экспедиции по обследованию курганов Переяслав-Хмельницкого р-на Киевской обл. // НА ІА НАНУ. – 1975/118. – С. 22.

⁹ Ляскоронский В.Г. Городища, курганы, майданы и длинные (змиевые) валы в области Днепровского Левобережья / В.Г. Ляскоронский. – М., 1911. – С. 10.

¹⁰ Сикорский М.И., Г.Н. Бузын Отчет о работе археологической экспедиции по обследованию курганов Переяслав-Хмельницкого р-на Киевской обл. // НА ІА НАНУ. – 1975/118. – С. 23.

у 1976 р.¹¹. У звіті згадується під назвою «Сковорода». Також неодноразово обстежувався нами. На космознімках не проглядається, оскільки на поверхні пам'ятки велика кількість рослинності (рис. 1; 2). На картах не позначений.

Майдан № 10. «Великий майдан».

Розташований у межах колишньої тракторної бригади с. Лецьки. Об'єкт виявлений експедицією Переяслав-Хмельницького історичного музею¹². Майдан зруйнований (рис. 1; 2). Мав класичну форму з двома вусами, залишки яких частково простежуються. На космознімках не проглядається. На військово-топографічній карті РККА 1930–32 рр. позначений як курган, а на карті XIX ст. взагалі відсутній.

Іншу групу об'єктів складають майдани, ознак яких під час натурних обстежень не виявлено, але вони певною мірою проглядаються на космознімках. Зафіксовано 7 таких об'єктів.

Майдани Z 1 та Z 2.

Розташовувались за 500 м на схід від с. Натягайлівка (рис. 2). Виявлені під час обстеження космознімків. Вдалося розгледіти лише ознаки основної частини насипу, без вус (рис. 1). На картах позначені як кургани. Обидва об'єкти розташовані у межах майданної групи, до якої варто віднести майдан № 1 та № 2.

Майдани Z 3.

Виявлений на карті РККА 1930–32 рр., де був позначений спеціальною позначкою. Під час огляду космознімків цієї локації були виявлені ознаки знівельованого майдану, що розташовувались із північного та південного боків від зрошувального каналу (за 300 м на захід від с. Перше Травня) (рис. 1; 2). Очевидно, споруда була зруйнована під час створення останнього. Майдан мав класичну форму з двома вусами, що знаходились з південного боку основного насипу.

Майдани Z 4.

Під час огляду космознімків виявлені округлі контури, що ймовірно є рештками основної частини насипу споруди (рис. 1). Ознаки вус не простежуються. На картах об'єкт позначений як курган. Розташовувався за 350 м на схід від с. Пологи-Вергуни (рис. 2).

Майдани Z 5.

Зруйнований майдан класичної форми. Має два вуса, що розташовані зі східного боку від основного насипу (рис. 1). На картах теж позначений як курган. Майдан знаходився на відстані 330 м на південний схід від попереднього (рис. 2).

Майдани Z 6. «Кугум»

¹¹ Сикорский М.И. Отчет о работе археологической экспедиции по обследованию курганов Переяслав-Хмельницкого и Яготинского районов Киевской обл. в 1976 г. / М.И. Сикорский, Г.Н. Бузян // НА ІА НАНУ. – 1976/55. – С. 2.

¹² Сикорский М.И., Г.Н. Бузян Отчет о работе археологической экспедиции по обследованию курганов Переяслав-Хмельницкого р-на Киевской обл. // НА ІА НАНУ. – 1975/118. – С. 15.

Розташовувався на території колишньої тракторної бригади с. Ульянівка (рис. 1; 2). Споруда виявлена ще В. Г. Ляскоронським (згадується як №12)¹³. Зруйнована в 1973 р.¹⁴ На карті XIX ст. позначений спеціальною позначкою, на інших – як курган.

Майдани Z 7.

Ознаки зруйнованого майдану виявлені під час обстеження космознімків за 750 м на схід від с. Тарасівка (рис. 2). Споруда мала класичну конфігурацію, із двома вусами, що розташовувались із північно-західного боку від основного насипу (рис. 1). На карті XIX ст. позначений спеціальною позначкою, на всіх інших – як курган.

У результаті аналізу космознімків також виявлено 10 локацій, що, на нашу думку, можуть розцінюватися як місця ймовірного розташування майданів. Деякі з них позначені на картах як кургани. Для їх ідентифікації необхідно провести натурне обстеження.

Загалом згадані вище результати аналізу ДДЗ слугуватимуть як вихідна інформація для подальших польових досліджень майданів. Зокрема, вони дозволять конкретизувати їх завдання та визначити просторові межі обстеження мікрорегіону. Зазначимо, що методика пошуку археологічних об'єктів шляхом аналізу ДДЗ не є новою. У середовищі української археологічної науки вона активно інтегрується і все чіткіше окреслюється в окремий напрямок досліджень. Це є закономірним явищем, оскільки використання подібних методів значною мірою розширює можливості дослідника, дозволяє оперативно виявити нові пам'ятки, зафіксувати місця розташування вже зруйнованих, визначити основні риси просторової конфігурації об'єктів та їх метричні характеристики. Звісно, ми не стверджуємо, що дана методика є самодостатньою та не потребує подальших польових обстежень. Але й не варто розцінювати її лише як допоміжний інструмент археологічних досліджень. На нашу думку, наразі аналіз ДДЗ та натурне обстеження потрібно сприймати як два взаємопов'язані напрямки розвідок, що повинні реалізовуватися паралельно та доповнювати один одного. Як переконує досвід дослідження різночасових пам'яток басейну р. Броварка, інколи аналіз ДДЗ є чи не єдиним можливим інструментом для вирішення цілої низки завдань, оскільки класичні методи археології не спрацьовують.

¹³ Ляскоронский В.Г. Городища, курганы, майданы и длинные (змиевые) валы в области Днепровского Левобережья / В.Г. Ляскоронский. – М., 1911. – С. 10.

¹⁴ Сикорский М.И., Г.Н. Бузян Отчет о работе археологической экспедиции по обследованию курганов Переяслав-Хмельницкого р-на Киевской обл. // НА ІА НАНУ. – 1975/118. – С. 21–22.

Serhiy Vovkodav
(Pereyaslav-Khmelnyskyi)

**PRELIMINARY RESULTS OF THE SEARCH OF MAYDANS IN THE BASIN
OF THE BROVARKA RIVER BY ANALYSIS OF SATELLITE IMAGES**

The article presents the results of the analysis of satellite images, which was carried out for the search maydans in the basin of the Brovaryka River of Pereiaslav region. During the study, an integrated approach was used to generalize various types of data. The results of this intelligence allowed us to form the basis for further field surveys of this type of archaeological object.

Keywords: *archaeological sites, remote sensing data, ground structure, space images, map, maydan.*

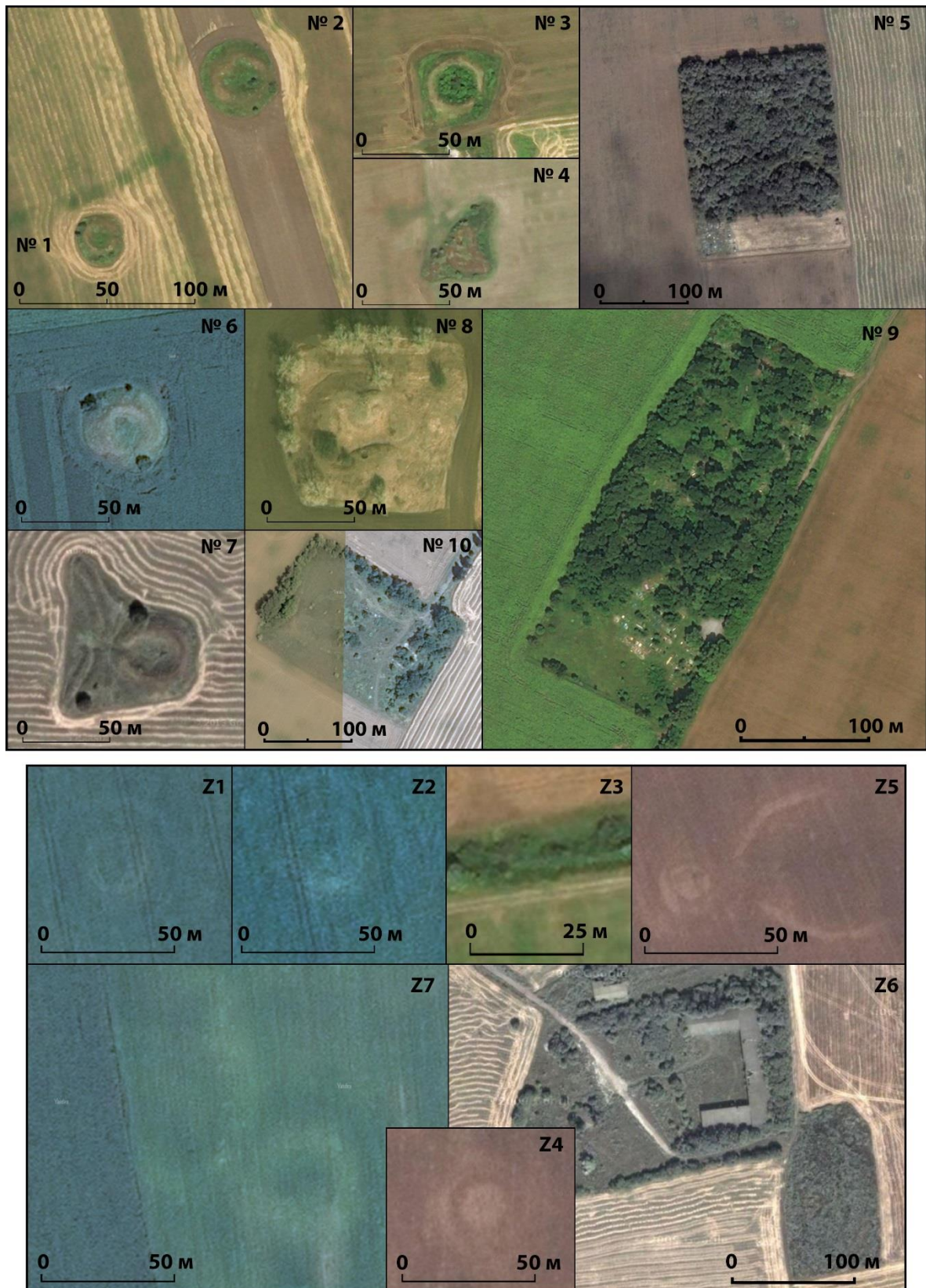

Рис. 1. Існуючі й зруйновані майдани, виявлені під час обстеженні космознімків

Рис. 2. Об'єкти, виявлені в результаті обстеження космознімків

УДК 908:913(477.41-21):929Грушевський

Андрій Блануца
(Київ)**«СТАРА ПЕРЕЯСЛАВЩИНА» ЯК ІСТОРИКО-ГЕОГРАФІЧНА ТЕРИТОРІЯ У ПРАЦЯХ МИХАЙЛА ГРУШЕВСЬКОГО**

Аналізуються погляди М. Грушевського щодо Переяславщини як територіально-адміністративного утворення між Київщиною та Чернігівщиною у добу пізнього середньовіччя та ранньомодерного часу.

Ключові слова: «Стара Переяславщина», Переяславська земля, М.С. Грушевський, литовська доба.

У науковій спадщині Михайла Грушевського можемо почерпнути цікаві факти та авторське трактування тяглості історії Переяславської землі від часів татарського завоювання та входження до політичних систем Великого князівства Литовського та Речі Посполитої. Нам важливо подивитися на термінологічне трактування вченим території Переяславської землі/князівства саме у ключі вказаних політичних систем.

У своїй багатотомній «Історії України-Руси» у томі про політичні відносини М. Грушевський вживає термін «давня Переяславщина». Автор описував процес входження Переяславської землі до складу ВКЛ наступним чином: «З Київщиною перейшла в залежність від литовських князів і давня Переяславщина. Ми знаємо, що вона належала до Києва в XV в., і в сю залежність, очевидно, перейшла ipso facto. Наслідком повного політичного упадку ся територія та її кольонізація були притягнені наблизшим політично-адміністративним центром, яким під литовською зверхністю став Київ. Се могло стати ся тим лекше, що київські волости переходил споконвіка на лівий берег Дніпра, важніші ж адміністарційні центри Сіверщини лежали тепер досить далеко на північ (Новгород, Стародуб), а полудневе пограниче давньої Чернігівщини було в XIV в. ослаблене й дезорганізоване під довгою татарською зверхністю. Тим всім пояснюєть ся, що Переяславщина не була притягнена Сіверщиною, зв'язаною з нею етнографічно, а Київщиною. Та й давніше Переяславщина тягнула не до Чернигова, а від нього¹.

Через брак джерел М. Грушевський пояснює приєднання Переяславщини до ВКЛ разом із Києвом, слідуючи логіці подій політичної історії. Зокрема, вчений так про це писав: «Ніяких звісток ч записок про прилученне Переяславщини до в. кн. Литовського не маємо, і се прилученне мусіло довершити ся само собою, після того як у Києві засів литовський княжич, а татарська орда, побита Ольгердом, стратила свою власть над переяславською людністю»². Тому так, за М. Грушевським,

¹ Грушевський М. *Історія України-Руси. В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том IV. XIV–XVI віки – відносини політичні.* – К., Наукова думка. – 1993. – С. 78–79.

² Грушевський М. *Історія України-Руси. Том IV...* – С. 79.

«непримітно переходило прилучення українських земель до в. кн. Литовського», бо «в одних землях не було зовсім державної організації (як на Поділю або в значній частині давньої Київщини та в Переяславщині), в інших (як у Сіверщині, або в самім Києві) ся державна організація хоч і була, але незвичайно слабка. Зверхник же сих земель – Татарська орда була в такім розстрою, що не могла поставити перепони литовській окупації»³.

Уточнення щодо географії Переяславської землі бачимо у сюжеті про отримання у вотчинне управління Київщиною князем Олельком, коли останній у 1441 р. «разом з Київщиною він дістав також зідніпрянські простори давньої Переяславщини»⁴ (виділене нами – Авт). М. Грушевський вживає також термін «давня Переяславщина» і в інших сюжетах політичної історії України-Руси. Зокрема, описуючи походження і пожалування землями князів Глинських. Так, князь Михайло Львович Глинський «дістав маєтности в давній Переяславщині, м.и. Глинськ на Ворсклі – звідти й пішло їх імя»⁵. За М. Грушевським, наприкінці XV ст. величезні простори південно-східної України «аж до лінії лісів – Переяславщина, полуднева Чернігівщина, полуднева й центральна Київщина, Браславщина й східне Поділе – перетворилися в пустиню, де тільки в рідких державних замках, а що найбільше – в безпосередній їх близькості трималися малі групи людности»⁶.

Вперше М. Грушевський йменує землі Переяславщини терміном «стара Переяславщина», характеризуючи загальний погляд на наслідки Люблінської унії, коли українські землі перейшли під польське управління. Якщо практично уся Чернігівщина відійшла у результаті московсько-литовських воєн до складу Московської держави, то лише за винятком «узького західного наддніпрянського поясу – округів Любеча й Остра (сі зісталися при в. кн. Литовським і зачисляли ся, як і стара Переяславщина (виділена нами – Авт), до Київщини та разом з нею перейшли в 1569 р. до Корони)»⁷.

Результатом запровадження низки територіально-адміністративних та судових реформ у ВКЛ стало творення об'єднаної польсько-литовської (без особливих політичних прав руської частини) Речі Посполитої. Польські впливи різною мірою проникли в українські землі. Якщо, за М. Грушевським, «тільки на Волині, в більше спокійних і нормальних обставинах життя, польські впливи свобідно розвинулися. У Київщині ж і Браславщині наслідком виїмкових колонізаційних обставин витворюються й суспільно-політичні обставини виїмкові, «яко на Україні», і вони багато паралізували впливи польського права й спиняли польську шляхотську колонізацію. А вже найменше зачепили польські впливи Сіверщину і давню Переяславщину, бо щойно почали вони тут заціплюватися (в першій половині

³ Грушевський М. *Історія України-Руси. Том IV...* – С. 94–95.

⁴ Грушевський М. *Історія України-Руси. Том IV...* – С. 234–235.

⁵ Грушевський М. *Історія України-Руси. Том IV...* – С. 281.

⁶ Грушевський М. *Історія України-Руси. Том IV...* – С. 335.

⁷ Грушевський М. *Історія України-Руси. Том IV...* – С. 422.

XVII в.), як звіяла їх буря Хмельнищини»⁸. У наведеній цитаті вчений вживає термін «давня Переяславщина», що продовженням синонімічного ряду історико-географічного трактування Переяславської землі у післятатарські часи.

Водночас, аналізуючи статус українських земель у складі Великого князівства Литовського, М. Грушевський відзначив, що Переяславщина майже весь час литовської зверхності «лежала облогом»⁹, тобто зазнала незначного впливу у політико-адміністративному підпорядкуванні.

Розглядаючи особливості оподаткування різних земель та регіонів України у XVI–XVII ст., вчений вживає термін для позначення території Переяславщини, як «теперішня Полтавщина»: «В Переяславщині і в дальших околицях теперішньої Переяславщини самі «місточка», на свободах, або непослушні...». Тут, вочевидь, історик позначав хронологію та територію питання, яке вивчав¹⁰.

Цікаві спостереження М. Грушевського і щодо питань організації управління на українських землях раннього нового часу. Зокрема, він у цьому контексті вживає термін «стара Переяславщина» у територіально-географічному просторі східно-південної України – «полуднева Київщина, стара Переяславщина порожні під час реформи 1560-х рр., і пізніше зісталися поза судовою гродовою організацією. De jure вони мали належати до Київського повіту, де старостинський уряд злучений був з урядом воєводи, що ніколи майже в Києві не показувався, і його заступали приватні його заступники»¹¹. М. Грушевський підсумував таку даність наступним чином: «... великі пограничні простори, повні елементів безправних і протиправних, де якраз найбільше треба було нагляду й влади, були властиво вповні вийняті з публичної влади й державного права, яке б воно там не було! Вони склалися з великих панських лятифундій і королівщин-староств (Білоцерківське, Канівське, Корсунське, Богуславське, Черкаське, Переяславське, Остерське, Ніжинське й ин.), що правилися старостами не судовими, які урядниками державними не уважали ся, були простими державцями й правили своїми маєтностями через своїх слуг, на підставі патримоніальної влади й юрисдикції, а публичної влади не було тут ніякої. Обставина дуже характеристична, і в генезі пізніших українських відносин не без значіння!»¹².

Отже, Переяславська земля у термінологічному позначенні процесів реформи у ВКЛ трактується М. Грушевським як «стара Переяславщина» у позначенні східно-південних земель України, як малокеровані і малоконтрольні пограничні простори, де владу контролювали приватні латифундисти – князівсько-панські роди ВКЛ.

⁸ Грушевський М. *Історія України-Руси. В одинадцяти томах, дванадцяти книгах. Том V. Суспільно-політичний і церковний устрій і відносини в українсько-руських землях XIV–XVII віків.* – К., Наукова думка. – 1994. – С. 2.

⁹ Грушевський М. *Історія України-Руси. Том V...* – С. 2.

¹⁰ Грушевський М. *Історія України-Руси. Том V ...* – С. 220.

¹¹ Грушевський М. *Історія України-Руси. Том V ...* – С. 340–341.

¹² Грушевський М. *Історія України-Руси. Том V ...* – С. 341.

Певну увагу питанням форм правління на Переяславщині у монгольські та постмонгольські часи приділяв Михайло Грушевський як в окремій спеціальній праці¹³, так і в багатотомній серії «Історії України-Руси»¹⁴. Вчений, зокрема, підтримавши свого вчителя Володимира Антоновича, спростував думку своїх попередників про тотальне запустіння і знелюднення Подніпров'я у монгольські часи. У своєму «Очерке Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия» М. Грушевський зробив скрупульозний аналіз літописного повідомлення другого литовсько-руського літопису про завоювання Київської землі литовським князем Гедиміном. Дискутуючи з точками зору, висловленими по цій події різними вченими (В. Антоновичем, М. Дашкевичем), історик відніс похід Гедиміна на Київ до категорії реального, а не фантастичного¹⁵. Тут Переяславщина у термінологічному значенні трактується вченим, як «Переяславська земля».

Зрозуміло, що М. Грушевський у своїх наукових пошуках використовував широку джерельну базу, а також праці вчених, які розробляли подібну тематику у цей же час. Так, М. Любавський у своїй спеціальній праці про обласний устрій та місцеве управління у ВКЛ окремий розділ присвятив Київській землі. Він, зокрема описав адміністративний устрій Київського воєводства до видання Першого Литовського Статуту. Так, в територіально-адміністративному плані Київське воєводство складалося із намісництв (намісники були мозирські, брягинські, овруцькі, чорнобильські, звягольські, житомирські, черкаські) та волостей (Олевської, Вишгородської, Завшської, Чуднівської, Остерської, Путивльської)¹⁶. Переяславську землю М. Любавський вважав запустілою територією частини Київського воєводства і так визначав кордони і території Київського воєводства: «Киевская земля на левой стороне Днепра обнимала все бывшее Переяславское княжество и захвачивало южную часть земли Северной, т. е. Посемье»¹⁷.

Місце Переяславщини в історії Київської землі відображено у праці А. Яблоновського про колонізацію Лівобережної України XV–XVII ст., опублікованій редакторами «Киевской старины» за 1896 р.¹⁸ зі статті автора «Задніпров'я» із «Географічного словника». Так, вчений бере час відліку свого нарису від 1471 р., коли відбулася зміна статусу від удільного князівства до Київського воєводства.

¹³ Грушевский М. *Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава до конца XIV столетия.* – К.: Тип. Императорского Университета Св. Владимира В. И. Завадского, 1891. – С. 460–462.

¹⁴ Грушевський М. *Історія України-Руси.* – Львів, 1905. – Т. 3. – С. 167–168, 170–172. 167–171. Репринтне видання: Грушевський М. *С. Історія України-Руси: В 11 т., 12 кн. / Редкол.: П.С.Сохань (голова) та ін.* – К.: Наук. думка, 1992. – (Пам'ятки іст. думки України). – Т. 1. – 1993. – 592 с.

¹⁵ Грушевский М. *Очерк истории Киевской земли от смерти Ярослава...* – С. 473–484.

¹⁶ Любавский М.К. *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания первого Литовского статута.* – Москва, 1892. – 235–248; Любавский М.К. *Очерк истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно.* – Издание 2-ое. – М., 1915. – С. 95–102, 122–132.

¹⁷ Любавский М.К. *Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства...* – С. 247.

¹⁸ Яблоновский А. *Левобережная Украина в XV–XVIII ст. // Киевская старина.* – 1896. – Т. LIII. – С. 85–101.

Північну частину воєводства займали землі, як пише автор, бувшого Переяславського князівства, так як він вважав, що монгольське нашествя аж до кінця XVI ст. перетворило Переяславщину у дикі поля, подібні сусіднім половецьким пустелям¹⁹.

Вивчаючи колонізаційні процеси на території Переяславської землі упродовж X–XV ст., О. Андріяшев постійно звертається до поточної політичної ситуації, подає різні точки зору вчених на спірні питання, полемізує, намагається подати об'єктивну власну позицію²⁰. Важливо, що у так звані століття суцільної пустелі (так характеризували Переяславську землю різні вчені, в основному через брак актових джерел), як влучно зазначає автор, «на Переяславщині й до наших часів збереглося чимало назов поселень тощо, які ми знаємо, ще з літопису, наприкл. сам Переяслав, Прилука, Пирятин, Ромен та ін. Коли б уся стара людність країни загинула, то ці ймення не могли б зберегтися й загинули б так само, як загинули імена тих безіменних городищ, що їх так багато тепер на території колишньої Переяславщини»²¹. Автор також вважав, що політична одиниця під назвою Переяславське князівство зникла назавжди і колишні землі Переяславщини відтоді отримали назву «Задніпр'янщина»²². Таким чином, згідно з О. Андріяшевим, у політичному відношенні Переяславське князівство трансформувалося у територіально-географічну малозаселену територію «Задніпр'янщину», яка перебувала під формальним правлінням литовських князів.

Як бачимо, спільної точки зору на історію Переяславщини у Литовську добу у часи творчості М. Грушевського не було. Водночас історик чітко обстоював свою наукову позицію. Він кардинально не змінював свою точку зору щодо тяглості історії «старої Переяславщини» у литовську та подальшу польську добу.

Andrii Blanutsa
(Kyiv)

«OLD PEREIASLAV REGION» AS A HISTORICAL AND GEOGRAPHICAL TERRITORY IN MICHEL GRUSHEVSKY'S WORKS

The views of M. Hrushevskiy concerning Pereiaslav region as a territorial and administrative formation between Kyiv region and Chernihiv region during the late Middle Ages and early modern days are analyzed.

Keywords: «Old Pereiaslav region», Pereiaslav land, M. S. Hrushevskiy, Lithuanian Era.

¹⁹ Яблоновский А. Левобережная Украина... – С. 85–87.

²⁰ Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі // Записки історико-філологічного відділу ВУАН. – К., 1931. – Кн. 26. – С. 1–29.

²¹ Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі... – С. 19–20.

²² Андріяшев О. Нарис історії колонізації Переяславської землі... – С. 20.

УДК 94:001.981.3:908 (477.41-21 Переяслав)

Тарас Нагайко
(Переяслав-Хмельницький)**ІСТОРИЧНИЙ РОЗВИТОК ПЕРЕЯСЛАВЩИНИ
ЯК НАУКОВА ПРОБЛЕМА**

У статті відзначено науковий доробок істориків, археологів, краєзнавців у вивченні Переяславщини як історичного регіону. Наголошено на необхідності подальшого комплексного вивчення процесу формування історичних меж цього краю.

Ключові слова: *Переяславщина, дослідження, історіографія, регіон, край.*

Переяславщина є одним з найдавніших історичних регіонів України. Її писемна історія нараховує щонайменше одинадцять століть. За цей період вона ставала ареною для різноманітних подій, що мали важливе державотворче значення. З нею пов'язані імена багатьох державних та культурних діячів минулого. У давньоруську та козацьку добу цей край відіграв стратегічну роль порубіжжя. Його адміністративним центром, де зосереджувалися важливі економічні та політичні ресурси, було місто Переяслав (суч. Переяслав-Хмельницький). Сьогодні це місто є районним центром, що передусім знане як одне з найпривабливіших туристичних місць Центральної України. Глибинне історичне коріння регіону дозволило сформувати образ Переяславщини як одного з основних сегментів, що відіграв надважливу роль у становленні та розвитку української національної держави. Як центр давньоруського князівства та козацького полку Переяслав привертав увагу широкого кола дослідників, а вивчення історії цього краю неодмінно підкреслювало глибокі державницькі традиції українського народу.

Про давні віхи в житті регіону повідомляють численні археологічні артефакти, літописні та інші документальні джерела. Також маємо відомості про відвідини Переяславщини військовими, дипломатами та мандрівниками, що так чи інакше зафіксували тут своє перебування. З відомих осіб варто назвати французького картографа першої половини XVII ст. Г. Боплана, сирійського дипломата середини XVII ст. П. Алеппського, та військового інженера останньої чверті XVIII ст. француза Й. Мюнца.

Науковий інтерес до історії Переяславщини зародився у середовищі аристократії Російської імперії наприкінці XVIII – початку XIX ст. Перші поціновувачі переяславської старовини цікавилися давніми спорудами, археологічними артефактами, археографічними пам'ятками та іншими старожитностями краю. Певний початок її вивчення поклали представники російського дворянства, що відвідали його з першої чверті XIX ст. – О. Левшин, П. Свінін, М. Сементовський,

І. Долгоругий та ін¹. У своїх публікаціях вони наводили описи низки найбільш знакових місцевих старожитностей, повідомляли про історичні легенди, звертали увагу на звичаї та особливості побуту мешканців.

З найперших дослідників історії Переяславського краю, які почали вивчати його з професійною метою варто назвати Я. Благодарова, Т. Шевченка, П. Чубинського. Зокрема, на замовлення тогочасних наукових об'єднань («Імператорського товариства історії та старожитностей російських», «Київської археографічної комісії», «Південно-Західного відділу Російського географічного товариства») ними здійснювалися археографічні та етнографічні розвідки, вивчалася історія та старожитності краю. Слід також відзначити діяльність кураторів археологічних досліджень, що відбувалися на Переяславщині упродовж ХІХ ст. О. Аненкова, М. Біляшівського, М. Бранденбурга, Т. Кібальчич, П. Лашкар'єв, В. Ляскоронського, М. Макаренка, В. Пассека, Д. Самоквасова, В. Щербаківського та інших.

Враховуючи вагоме історичне значення краю дослідницька увага до Переяславщини репрезентована значно ширшою когортою вчених, зокрема російських. Однак її докладне вивчення ними не проводилося. Аналізуючи рівень історико-топографічних досліджень Переяславщини давньоруської доби істориками М. Арцибашевим, М. Карамзіним, М. Надеждіним, К. Неволіним, М. Погодіним, М. Щербатовим, вітчизняний дослідник О. Колибенко зауважує на виключно кабінетному характері їх праць і повній відсутності в них елементів польових досліджень².

Вже у середині та другій половині ХІХ ст. з'явилися перші науково-краєзнавчі дослідження з історії Переяславщини представлені працями М. Максимовича та М. Костомарова³. З подальшим розвитком історичних знань, а також археологічної та

¹ Долгоруков И.М. Путешествие в Киев в 1817 году. / М.: Имп. О-во истории и древностей рос. при Моск. ун-те, 1870. – 208 с. Левшин А. И. Письма из Малороссии, / Писанныя Алексеем Левшиным. – Харьков: В Университетской типографии, 1816. – 206 с.; Свиньин П. Извлечение из археологического путешествия по России Павла Свиньина в 1825 году / П. Свиньин // Труды и записки Общества истории и древностей российских. – М., 1826. – Ч. III. – Кн. I. – С. 181–219; Сементовский Н.М. Киев и его достопамятности / Сочинение члена-сотрудника Русского Географического и член-корреспондент С.Петербургского Археологического и Нумизматического обществ Николая Сементовского. – Киев, (Губернская типография), 1852 г. – 259 с.

² Колибенко О. Історико-археологічне вивчення Переяслава Руського та Переяславщини (середньовічної Переяславської волості): сучасний стан і перспективи. / О. Колибенко // Проблеми давньоруської та середньовічної археології / Серія «Археологія і давня історія України». – Вип. 1. – К.: Інститут археології НАН України, 2010. – С. 130–136. – С. 130.

³ Костомаров Н.И. Исторический памятник в Переяславе. – Русская старина, 1883 г., т. 38, № 6, С. 686–690; Костомаров Н. И. Поездка в Переяслав. – Исторический вестник, 1885, т. 22, с. 489–508; Максимович М. А. О древней епархии Переяславской / Читения в Императорском Обществе Истории и Древностей Российских при Московском Университете. 1858. Октябрь-Декабрь. Книга четвертая. – С. 145–150; Максимович М. А. О городе Переяславе в первоначальные времена / Киевлянин: [альманах] / издал Михаил Максимович; Императорский университет Св. Владимира. – Москва: В Университетской типографии, Кн. 3. – 1850. – С. 1–6; Максимович М. А. О празднике св. Бориса под Переяславом / Киевлянин: [альманах] / издал Михаил Максимович; Императорский университет Св. Владимира. – Москва: В Университетской типографии, Кн. 3. – 1850. – С. 7–18.

етнографічної науки виокремилася плеяда вчених, що зосередилися на вивченні Переяславщини як окремого регіону. Побачили світ дослідження В. Ляскоронського та А. Стороженка⁴. Фрагменти своїх наукових студій в контексті вивчення загальнодержавної історії цьому краю присвятили відомі вітчизняні історики. Відзначимо, що знакові сюжети з історії Переяславської землі та Переяславського полку потрапляли на сторінки наукових праць М. Аркаса, Д. Бантиш-Каменського, М. Грушевського, М. Маркевича. У контексті вивчення історії Полтавщини Переяславщину представлено працями М. Арандаренка, І. Павловського, Л. Падалки та інших⁵.

Наступним етапом вивчення Переяславщини як окремого історичного регіону став радянський період, що позначився виходом багатотомної «Історії міст і сіл Української РСР»⁶, один з томів якої умістив відомості про історію міста та району, а також появою відомої праці М. Сікорського та Д. Швидкого «На землі Переяславській»⁷. Втім науковий інтерес до історичного минулого краю у радянську добу не обмежувався лише цими дослідженнями. Важливим сегментом у вивченні Переяславщини в цей час є праці плеяди археологів: Ю. Асєєва, М. Брайчевського, А. Брайчевської, М. Каргера, Ф. Копилова, М. Кучери, П. Раппопорта, Б. Рibaкова, М. Сікорського, Д. Телегіна, В. Харламова, І. Шовкопляса, Р. Юри та інших.

У найновіший період серед ґрунтовних праць, присвячених Переяславщині, слід вказати на дослідження М. Корінного⁸, що висвітлює історію регіону у період раннього середньовіччя. Безумовної уваги заслуговують генеалогічні студії В. Кривошеї⁹, які стосуються козацької доби. В контексті узагальнюючої оцінки процесу вітчизняного державотворення роль та значення історичної Переяславщини

⁴ Ляскоронский В.Г. История Переяславльской земли с древнейших времен до половины XIII столетия: монография / В. Г. Ляскоронский. – 2-е изд. – Киев: Тип. Н. А. Гирич, 1903. – 422 с.; Стороженко А.В. Где жили переяславские торки / А.В. Стороженко // Киевская старина. – 1899. – Т. 64. – Февраль. – С. 283–290; Стороженко А.В. Какой юбилей имеет право праздновать г. Переяслав Полтавской губернии? / А.В. Стороженко // Киевская старина. – 1894. – Т. 45. – Апрель. – С. 61–73. Стороженко А. В. Очерки переяславской старины: исследования, документы и заметки. – К.: Типография товарищества Г. Л. Фронцкевича и Ко, 1900. – 235 с. Стороженко А. В. Очерки Переяславщины. // Киевская старина. – 1891. – Т. 35. – № 11 ноябрь. – С. 195–215.

⁵ Арандаренко Н. Записки о Полтавской губернии Николая Арандаренка, составленные в 1846 году: в 3 ч. / Николай Арандаренко. – Полтава: В тип. Губерн. Правления, 1848 – 1852; Павловский И. Ф. Описание городов Полтавской губернии и их окрестностей к 1810 г. Архивний матеріал. / И. Ф. Павловский. // Труды ПУАК. – Полтава, 1917. – Вып. 15. – С. 21–103; Падалка Л.В. Прошлое Полтавской территории и ее заселение / Л.В. Падалка. – Полтава, 1914. – 239 с.

⁶ История міст і сіл Української РСР: В 26 т. Київська область / Ред. кол. тома: Рудич Ф. М. (гол. редкол.), Бакуменко П. І., Бачинський П. П., Борщ Ю. Ф. та ін АН УРСР. Інститут історії. – К.: Голов. ред. УРЕ АН УРСР, 1971. – 791 с.

⁷ Сікорський М.І. На землі Переяславській / Сікорський М.І., Швидкий Д.Т. – К.: Наукова думка, 1983. – 254 с.

⁸ Коринный Н.Н. Переяславская земля, X – первая половина XIII века / Н.Н. Коринный. – К.: Наукова думка, 1992. – 312 с.

⁹ Кривошея В. Генеалогія українського козацтва: Переяславський полк. – К.: Стило, 2004. – 418 с.

показана у працях О. Моці¹⁰. Окремо слід наголосити на двох узагальнюючих колективних працях: «Переяслав у віках» та «Нариси з історії давнього Переяслава», де авторами розкриваються різнобічні аспекти розвитку переяславського краю та його політично-адміністративного центру¹¹.

Значну зацікавленість місцевих науковців історією рідного краю засвідчує також низка дисертаційних досліджень, що з'явилися у період 1990–2010-их рр. Дві такі праці стосувалися давньоруської доби. Зокрема, у 1999 р. О. Колибенком захищено кандидатську працю, де він розглянув аспекти історичної топографії Переяславля Руського (X – перша половина XIII ст.). У 2009 р. з'явилося дослідження Ол. В. Колибенко, присвячене еліті давньоруського Переяслава. Також було захищено дві дисертації, що стосувалися історії Переяславщини у козацьку добу. У 2003 р. А. Іваненко підготував та захистив дослідження про Переяславський козацький полк (20-ті рр. XVII–XVIII ст.), а у 2008 В. Лоха представив працю щодо еволюції соціальної структури та майнового стану населення Переяслава упродовж 1648–1785 рр. У 2013 р. О. Юрченком було захищено кандидатську дисертацію, що мстить узагальнений матеріал з історії наукових досліджень Переяславщини, зокрема вивчення археологічних пам'яток у період XIX – початку XXI ст.¹². Неодмінно слід також вказати й на дисертацію Г. Трофіменка, захищену у 1995 р., де автором розкрито не історичну за фахом, але цілком відповідну за суттю тему, предметом якої послугувала архітектура давньоруського Переяслава¹³.

Наявність наукових періодичних видань у місцевих культурно-освітніх установах – Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» та ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія

¹⁰ Моця О. П. «Русь», «Мала Русь», «Україна» в післямонгольські та козацькі часи / НАН України. Інститут археології. – К.: Наукова думка, 2009. – 324 с.; Моця О.П. Українці: народ і його земля (етапи становлення) / О.П. Моця. – К.: Стародавній Світ, 2011. – 640 с.

¹¹ Бузян Г.М. Нариси з історії давнього Переяслава (до 1100-ліття першої літописної згадки) / Г.М. Бузян, Л.М. Набок, М.В. Роздобудько, Д.А. Тетеря. – К.: Міленіум, 2007. – 264 с.; Переяслав у віках / ред.: В. А. Смолій; Ін-т історії України НАН України, Ін-т археол. НАН України, Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г.Сковороди. – К.: Світ Успіху, 2007. – 424 с.

¹² Іваненко А.О. Переяславський козацький полк у військовій та суспільно-політичній системі України (20-ті рр. XVII – кінець XVIII ст.): Автореф. дис... канд. іст. наук: 20.02.22 / А.О. Іваненко; Нац. акад. оборони України. – К., 2003. – 18 с.; Колибенко О. В. Еліта Переяславля Руського в суспільно-політичному житті Русі (друга половина XI – середина XIII ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Колибенко; Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельниц., 2009. – 19 с.; Колибенко О. В. Історична топографія Переяславля Руського (X – перша половина XIII ст.): автореф. дис. ... канд. іст. наук: 07.00.01 / О. В. Колибенко; НАН України, Ін-т історії України. – К., 1999.; Лоха В.А. Еволюція соціальної структури та майновий стан населення Переяслава (1648 – 1785 рр.): автореф. дис... канд. іст. наук: 07.00.01 / В.А. Лоха; Черкас. нац. ун-т ім. Б. Хмельницького. – Черкаси, 2008. – 20 с.; Юрченко О. В. Дослідження археологічних пам'яток Переяславщини: історіографія (XIX – початок XXI ст.): дис... канд. іст. наук: 07.00.06 / О. В. Юрченко; Переяслав-Хмельниц. держ. пед. ун-т ім. Г. Сковороди. – Переяслав-Хмельниц., 2013. – 253 с.

¹³ Трофіменко Г. В. Архітектура Переяславля Південного X – першої половини XIII століть (за матеріалами архітектурно-археологічних досліджень): автореф. дис... канд. архітектури: 18.00.01 / Г.В. Трофіменко; Українська академія мистецтва. – К., 1995. – 17 с.

Сковороди» – забезпечила сталу динаміку появи досліджень з історії регіону. Спроба їх узагальнення та комплексної оцінки належать О. Тарапон¹⁴. Окрім цього, систематизації бібліографії з історії Переяславщини присвячено праці О. Колибенка¹⁵, Д. Тетері та В. Білоусько¹⁶.

З позиції регіональних історико-краєзнавчих студій Переяславщину досліджували А. Блануца, Г. Бузян, А. Іваненко, О. Колибенко, Ол. Колибенко, Л. Набок, Т. Нагайко, М. Роздобудько, Д. Тетеря, О. Юрченко та ін.¹⁷.

Не маючи на меті вичерпно простежити у даній статті усю наявну наукову бібліографію, що стосується історичного розвитку Переяславщини, окрім вказаних

¹⁴ Тарапон О. «Наукові записки з української історії: збірник наукових статей»: 25 років з дня заснування / О. Тарапон // Наукові записки з української історії: збірник наукових статей. – Переяслав-Хмельницький: Домбровська Я., 2018. – Вип. 43. – С. 3–22.

¹⁵ Колибенко О. Рецензія на науково-популярне видання «Положаї крізь віки» в кн. Якименко І.П. Положаї крізь віки (нарис). – К.: В-во «Аванпост-прим», 2011. – С. 292-296.

¹⁶ Тетеря Д.А., Білоусько В.М. Археологія у Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав»: біобібліографічний покажчик / упорядники: Дмитро Тетеря, Валентина Білоусько. – Переяслав-Хмельницький. 2018. – 228 с.

¹⁷ Блануца А. Переяславська земля у татарську і литовську добу (друга половина XIII – 60-ті роки XVI ст.). Переяслав-Хмельницький, НІЕЗ «Переяслав», 2018. – 75 с.; Бузян Г.М. Нариси з історії давнього Переяслава (до 1100-ліття першої літописної згадки) / Г.М. Бузян, Л.М. Набок, М.В. Роздобудько, Д.А. Тетеря. – К.: Міленіум, 2007. – 264 с.; Іваненко А.О. Переяславський полк: територія, структура, населення // Наукові праці Кам'янець-Подільського державного педагогічного університету: історичні науки. – К. – Кам'янець-Подільський: «Стилос», 1999. – Т.3 (5). – С.47–54; 2.14. Іваненко А.О. Територіальні зміни в Переяславському полку у другій половині XVIII ст. // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький – Чернівці: «Золоті литаври», 2002. – Вип.13. – С.178–186; Іваненко А.О. Козацтво на Переяславщині. Переяславський полк та його сотні // Історія та культура рідного краю (матеріали на допомогу вчителям та учням). Інформаційно-методичний збірник. – Ч.1. – Переяслав-Хмельницький, 1994. – Вип.12. – С.53–59; Колибенко О.В., Колибенко Ол. В. Давньоруська топонімія Переяславщини // Світло. – 2002. – № 4. – С. 10–14; Колибенко О.В., Колибенко Ол. В. Давньоруські топоніми Переяславщини // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький: Золоті литаври, 2002. – Вип. 13. – С. 128–139; Колибенко О.В., Колибенко Ол. В. Топоніми та топооснови Переяславщини у «Реєстрі всього Війська Запорозького» // Історико-географічні дослідження в Україні. Збірка наукових праць. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2006. – Число 9. – С. 252–261; Колибенко О.В. Мікро-географічні та топографічні умови території Переяслава Руського // Київська старовина. – 1998. – № 4. – С. 165–169; Колибенко О.В. Про деякі давньоруські топоніми з території Переяславщини // Тези наукової конференції «Переяславська земля та її місце в розвитку української нації, державності й культури». – Переяслав-Хмельницький, 1992. – С. 62–69; Колибенко О.В. Топоніміка Переяславщини в «Реєстрах всього Війська Запорозького» // Третя Полтавська наукова конференція з історичного краєзнавства. Матеріали. – Полтава, 1994. – С. 31–36; Нагайко Т. Просторово-часові критерії історико-краєзнавчих досліджень: Переяславщина / Т. Нагайко // Фактор простору в історичних дослідженнях: Матеріали круглого столу, [м. Переяслав-Хмельницький], 31 травня 2018 р. / [Упорядник С.М. Вовкодав]. – Переяслав-Хмельницький. – С. 54–63; Юрченко О.В. Переяславщина в другій половині XIII-XVI ст. (історико-археологічний огляд) / О.В. Юрченко // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Луганськ. – 2004. – № 9. – С. 219–225; Юрченко О.В. Пізньосередньовічна Переяславщина за археологічними, топонімічними та писемними джерелами / О.В. Юрченко // Київська Старовина. – 2003. – № 6. – С. 123–126; Юрченко О.В. Природно-географічне середовище Переяславщини другої половини XIII–XVI ст. / О.В. Юрченко // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Луганськ, 2003. – № 5. – С. 233–242.

наукових праць, вважаємо за потрібне відзначити публікацію посібників та довідників краєзнавчого змісту, що стали базовою основою для подальших наукових студій з археології, топоніміки, краєзнавства тощо¹⁸. Також важливим сегментом наукової бібліографії, присвяченої історичному розвитку Переяславщини є історії окремих сіл сучасного Переяслав-Хмельницького району, у тому числі затоплених Канівським водосховищем. Завдяки співпраці місцевих краєзнавців та науковців за період 2000-2010-их рр. вийшли друком видання, присвячені таким селам: Андруші, Єрківці, Зарубинці, Положаї, Пологи-Вергуни, Пристроми, Соснова, Ташань, Тарасівка та Ульянівка, Циблі¹⁹.

У червні 2015 р. у Національному історико-етнографічному заповіднику «Переяслав» було засновано видавничу серію «Краєзнавча бібліотека Переяславщини», що на сьогодні акумулювала у собі праці як фахових дослідників, так і краєзнавців аматорів. Це дослідження історико-краєзнавчого, археологічного, археографічного та генеалогічного спрямування, присвячені певним територіям (мікрорегіонам), окремим населеним пунктам та історичним постатям²⁰.

¹⁸ Колибенко О.В., Коцура В.П. Етимологічний словник ойконімів та короткий словник топонімів Переяславщини. – Переяслав-Хмельницький, 1995. – 57 с.; Колибенко О.В. Колибенко Ол. В. Історико-краєзнавчі дослідження Переяславщини (археологічні джерела): Навчальний посібник. – Переяслав-Хмельницький: ПЦ Ризографіка, 2005. – Ч. 1. – 114 с.; Колибенко О.В., Коцура В.П. Історико-краєзнавчі дослідження Переяславщини. Ч. 2. Топонімічні джерела: Навчальний посібник. – Корсунь-Шевченківський, 2010. – 203 с.

¹⁹ Затоплений рай: Андруші у спогадах та документах / Упорядник М.К. Михняк. – К.: Український пріоритет, 2018. – 400 с. (Серія: «Затоплені села Переяславщини»); Набок Л.М., Батрак В.В., Бузян Г.М. Єрківці. Історія села Переяславського краю. – К.: Футарі Принт, 2005. – 183 с.; Сорокова С. Ф. Не летять ластівки у Зарубинці: історико-краєзнавчий нарис / С. Ф. Сорокова; ред.-упоряд.: Т. Ю. Нагайко, О. А. Горбовий. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О. М., 2015. – 368 с. – (Серія: Краєзнавча бібліотека Переяславщини; вип. 1);

Якименко І.П. Якименко І.П. Положаї крізь віки (нарис). – К.: В-во «Аванпост-прим», 2011. – 304 с.; Коржов Ю.Б. Пологи-Вергуни. Село в матеріалах Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 років. Переяславський полк. / Упорядник Ю. Б. Коржов. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2018. – 154 с. – (Серія: Краєзнавча бібліотека Переяславщини; вип. 12); Толочко М.П. Пристроми – село козацьке. – К.: АртЕк, 2007. – 104 с.; Дикий В.О., Іщенко Д.М., Іщенко Т.Д. На землі Соснівській. Історія. Люди. Переяслав=Х. 2013. – 109 с.;

Краснюк В., Шевченко М. Ташань на землі Переяславській. – К.: «Вітчизна», 2005. – 192 с.; Коржов Ю.Б. Ташань. Історія та родовідна книга села Переяславського краю. У 2-х томах / Ю.Б. Коржов. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2017. – Т. 1. – 280 с. іл. – (Серія: Краєзнавча бібліотека Переяславщини; вип. 4); Коржов Ю.Б. Ташань. Історія та родовідна книга села Переяславського краю. У 2-х томах / Ю.Б. Коржов. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2018. – Т. 2. – 520 с. іл. – (Серія: Краєзнавча бібліотека Переяславщини; вип. 11); Кролевець К., Каплюк В. Сторінки історії Ульянівки та Тарасівки: наукове видання. – Переяслав-Хмельницький: ПП «СКД», 2014. – 256 с.; Лесик М. «Циблі» – моє рідне село на Переяславщині. – Переяслав-Хмельницький: СКД, 2017. – 255 с.

²⁰ Сорокова С. Ф. Не летять ластівки у Зарубинці: історико-краєзнавчий нарис / С. Ф. Сорокова; ред.-упоряд.: Т. Ю. Нагайко, О. А. Горбовий. – Переяслав-Хмельницький: ФОП Лукашевич О. М., 2015. – 368 с. – (Серія: Краєзнавча бібліотека Переяславщини; вип. 1); Костенко Ю.В. Археологічні пам'ятки Середнього Потруб'їжжя / Ю. В. Костенко. – Переяслав-Хмельницький, ФОП Лукашевич О. М., 2015. – 550 с. – (Серія: Краєзнавча бібліотека Переяславщини; вип. 2); Коржов Ю.Б. Ташань. Історія та родовідна книга села Переяславського краю. У 2-х томах / Ю.Б. Коржов. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2017. – Т. 1. – 280 с. іл. – (Серія: Краєзнавча бібліотека Переяславщини; вип. 4); Коржов Ю.Б. Ташань. Історія та родовідна книга села

Даючи загальну характеристику вище представленим працям, слід наголосити на відсутності предметного дослідницького інтересу їх авторів до комплексного вивчення процесу формування історичної Переяславщини та політико-адміністративного розвитку краю упродовж його існування. Певним винятком є праці С. Вовкодава, А. Іваненка, М. Корінного, Ю. Моргунова, Т.Нагайка, О. Юрченка²¹.

Відзначимо, що знання про різні територіальні особливості розвитку краю та поетапність адміністративних змін, що відбувалися в певні хронологічні періоди, дозволяють показати динаміку перетворень досліджуваного регіону відносно загальнодержавного етнокультурного та політичного розвитку. Окрім того, адміністративний устрій, що повсякчас перебуває у процесі динамічних змін, напряду пов'язаний з процесом з його історичного розвитку.

Переяславська земля є одним з ключових історичних регіонів, що справив визначальний вплив на становлення та формування української нації та держави. Саме тут відбувалися важливі процеси та події, що зумовили сучасний вектор її європейського розвитку. У наукових працях істориків, етнографів та краєзнавців вона має умовне узагальнююче визначення – Переяславщина. У різні історичні періоди у політично-географічному розумінні її територія зазнавала певних змін. Виступаючи її економічно-культурним центром, Переяслав тривалий час забезпечував відповідний

Переяславського краю. У 2-х томах / Ю.Б. Коржов. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2018. – Т. 2. – 520 с. іл. – (Серія: Краєзнавча бібліотека Переяславщини; вип. 11); Колибенко О.В., Колибенко О.В. Переяславці княжої доби. Історико-історіографічні портрети. – Переяслав-Хмельницький, 2018. – 202 с. (Серія: Краєзнавча бібліотека Переяславщини; вип. 9); Гич М.М. Єрковці. Історія села Переяславського краю. Спогади жителів. Київ, 2018 р. (Серія: Краєзнавча бібліотека Переяславщини; вип. 10); Коржов Ю.Б. Ташань. Історія та родовідна книга села Переяславського краю. У 2-х томах / Ю. Б. Коржов. – Чернігів: Видавець Лозовий В.М., 2018. – Т. 2. – 520 с. іл. – (Серія: Краєзнавча бібліотека Переяславщини; вип. 11); Коржов Ю.Б. Пологи-Вергуни. Село в матеріалах Генерального опису Лівобережної України 1765–1769 років. Переяславський полк. / Упорядник Ю. Б. Коржов. – Чернігів: Видавець Лозовий В. М., 2018. – 154 с. – (Серія: Краєзнавча бібліотека Переяславщини; вип. 12).

²¹ Іваненко А.О. Адміністративно-територіальні зміни в Переяславському Полку у другій половині XVIII ст. / А.О. Іваненко // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2002. – Вип. 13. – С. 178–186; Корінний М.М. Адміністративно-територіальний поділ Київщини 1918–2010 рр.: довідник. – Біла Церква: Видавець Пионківський О.В. 2012. – 304 с. Корінний М.М. З історії становлення сучасного адміністративно-територіального устрою Київської області / Микола Миколайович. Корінний // Архіви України. – 2012. – № 1(277). – С. 45–62; Моргунов Ю.Ю. К вопросу о разделе южнорусских земель в 1026 г. «по Днепру» / Ю.Ю. Моргунов // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький, 2005. – Вип. 16. – С. 221–227; Нагайко Т. Просторово-часові критерії історико-краєзнавчих досліджень: Переяславщина / Т. Нагайко // Фактор простору в історичних дослідженнях: Матеріали круглого столу, [м. Переяслав-Хмельницький], 31 травня 2018 р. / [Упорядник С.М. Вовкодав]. – Переяслав-Хмельницький. – С. 54–63; Юрченко О. В. До питання про існування Переяслава в другій половині XIII–XV ст. / О.В. Юрченко, С.М. Вовкодав // Наукові записки з української історії. – Переяслав-Хмельницький. – 2004. – Вип. 15. – С. 31–37. Юрченко О.В. Переяславщина в другій половині XIII–XVI ст. (історико-археологічний огляд) / О.В. Юрченко // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Луганськ. – 2004. – № 9. – С. 219–225; Юрченко О.В. Пізньосередньовічна Переяславщина за археологічними, топонімічними та писемними джерелами / О.В. Юрченко // Київська Старовина. – 2003. – № 6. – С. 123–126; Юрченко О.В. Природно-географічне середовище Переяславщини другої половини XIII–XVI ст. / О.В. Юрченко // Вісник Східноукраїнського національного університету імені Володимира Даля. – Луганськ, 2003. – № 5. – С. 233–242.

контроль у межах різних політико-адміністративних утворень – князівство, волость, полк, повіт, район тощо.

Не зважаючи на значну кількість історичних студій, спрямованих на вивчення історії Переяславщини, на сьогодні відсутнє спеціальне комплексне наукове дослідження, де було б висвітлено основні етапи її формування як окремого історичного та етнокультурного регіону. На основі документальних джерел, картографічних матеріалів та окремих наукових досліджень можна простежити його еволюцію, визначити різночасові межі та встановити історичні обставини, що впливали на розвиток краю. З'ясування аспектів адміністративного розвитку Переяславщини дозволить сформувати загальну картину її історичного минулого, усвідомити ключові віхи та етапи її формування, а також вивести паралелі із загальним державотворчим процесом на українських землях. Наведена наукова бібліографія та наявна джерельна база: документальні відомості, довідкові видання, картографічні матеріали – демонструють значний потенціал у подальшому дослідженні адміністративного розвитку Переяславщини. Вважаємо, що науковий аналіз відомостей з політично-адміністративного розвитку краю, їх узагальнення та систематизація дозволить створити комплексне дослідження, де буде відображено процес формування вказаної території з X по XXI ст. Результатом роботи над темою має стати створення сучасного контексту образу історичної Переяславщини, відбутися його інтеграція у наукову загальносуспільну візію концепції державного будівництва та націєтворення.

Taras Nagajko
(Pereyaslav-Khmelnyskyi)

HISTORICAL DEVELOPMENT OF PEREIASLAV REGION AS A SCIENTIFIC PROBLEM

The article elucidates the scientific achievements of historians, archaeologists and ethnographers in the study of Pereiaslav region as a historical region. The author emphasized the need for further comprehensive study of the process of forming the historical boundaries of this region.

Keywords: *Pereiaslav region, research, historiography, region, land.*

УДК 94(477.51-25):72(036)«16/17»

Олександр Бондар
(Чернігів)**ПРОСТОРОВО-ТОПОГРАФІЧНА СТРУКТУРА ТА ВИСОТНІ ДОМІНАНТИ
ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ФОРТЕЦІ В XVII – СЕРЕДИНІ XVIII СТ.**

Стаття присвячена проблемі формування просторово-топографічної структури Чернігівської фортеці протягом XVII–XVIII ст. У цей період Чернігів знову вступив у фазу свого піднесення після майже 400-річного занепаду. Головним містобудівним процесом цього часу стало відродження фортеці в межах давньоруського Дитинця. Головними містоформуєчими елементами стали як старі давньоруські храми, так і новозбудовані церкви, саме на них замикався простір фортеці та її сітка вулиць.

Ключові слова: Чернігів, фортеця, топографічна структура, висотні домінанти.

На території Чернігівської фортеці, центру Чернігівського полку, в період з XVII до кінця XVIII ст. містилися різні за значенням і розміром споруди. Це були культові, житлово-господарські, адміністративні, військові комплекси. Часто вони виникали на місці старих будівель, руйнуючи їх до такого стану, що від попередніх епох не лишалося й сліду. Утім саме вони формували просторово-топографічну структуру фортеці. У XVII–XVIII ст. Чернігівська фортеця розташовувалася на території дитинця давньоруського міста і займала територію площею 16 га.

На жаль, щодо забудови і планування території Фортеці у XVI ст. ми маємо лише незначні писемні згадки. Так, логічно допустити, що якщо в місті існував воєводський адміністративно-військовий апарат, то наявність воєводського двора, а можливо і декількох не викликає сумнівів. Утім той же М. Гюневег зазначає: «4 листопада ми ночували за містом Чернігів, він лежить зліва в двох гарматних пострілах від річки (Десни – О.Б), простягнувшись з півдня на північ, з усіх сторін огорожений, кущами та лісом, що тут кругом. ... Десна там протікає зі сходу на захід, там же недалеко знаходиться маленький дерев'яний і погано побудований замочок, обмазаний глиною, від якого до кута міста проходить паркан з поставлених кілків. Місто складається з поганих дерев'яних споруд, однак помітно, що колись він (Чернігів – О.Б.) був одним із славетніших». Далі він зазначає, що в місті було сім мурованих храмів, однак: «Серед цих вказаних церков дві доволі великі, але стоять непокритими, так як в часи, минулої війни з Королем Стефаном дахи були зірвані та стріляли зі склепінь церков, а середні куполи зовсім обвалилися¹. За словами М. Грюневега, в 1584 р. у Чернігові діяв всього один Спасо-Преображенський собор,

¹ Грюневег М. (отец Венцеслав). Записки о торговой поездке в Москву в 1584–1585 гг. / составитель А.Л. Хорошкевич. М.: Памятники исторической мысли, 2013. – С. 177-178.

всі інші знаходилися у стані руйнування. Утім можна думати, що вся територія Фортеці була забудована, а головною вулицею залишалася ще з XIV–XV ст. вулиця Замкова, що розпочиналася від Погорілих (Лоївських) воріт і вела до брами Верхнього замку. Починаючи з XVII ст. кількість джерел, за якими можна вивчати внутрішню забудову Чернігова поступово збільшується. Зачасту перебудови на території Фортеці були напряму пов'язані з перебудовами фортифікаційних споруд або ж зі зміною адміністративно-політичного значення міста.

З початку XVII до кінця XVIII ст. фортифікації чернігівської твердині зазнали щонайменше з десяток різного роду реконструкцій. Всі ці перебудови були спричинені потребою захисту внутрішнього простору укріпленої території, адже це і є головним завданням будь-якої фортеці. Усередині Чернігівської фортеці в XVII–XVIII ст. знаходилася велика кількість будівель різного призначення та архітектурних форм: собори, канцелярії, майстерні та ін. Про будівлі, що знаходилися на території Фортеці, дізнаємося із «Розписних списків» 1682 та 1701 р.², «Абрису Чернігівського» та позначень на планах XVIII ст.

У першу чергу простір фортеці був обмежений укріпленнями. Вони формували перший, так би мовити, зовнішній «шар» сприйняття. На жаль, нам невідомий вигляд укріплень першої половини XVII ст. Однак, завдяки «Абрису Чернігівському» 1706 р., сьогодні можна з точністю відтворити вигляд укріплень фортеці другої половини XVII ст.

На «Абрисі» детально зображені укріплення Фортеці, що має назву Перший замок Черкаський. Його довжина становила 155–200 сажнів (330–436 м), ширина – 200 сажнів (436 м), а довжина оборонних споруд – 720 сажнів (1533,6 м). Згідно з цим планом, наприкінці XVII – на початку XVIII ст. чернігівська фортеця являла собою поєднання традиційних дерево-земляних укріплень та нових бастейних систем. Явним анахронізмом для початку XVIII ст. є 15 дерев'яних башт, що були розташовані по периметру Першого замку Черкаського (рис. 1). Південний бік Фортеці захищав Верхній замок, оборонні споруди якого також склалися з семи башт та рублених дубових стін. Судячи із зображення на «Абрисі Чернігівському», більшість з цих бойових веж були багатограними дво- та триярусними з верхнім та нижнім ярусами бою. Покрівлі башт мали багатогранну наметову конструкцію, на кшталт тієї, що використовувалася на дзвіницях російських та північноукраїнських

² Половникова С.О. «Росписной список» Чернігівської фортеці 1682 р. / С.О. Половникова // Чернігівська старовина: Збірник наукових праць, присвячений 1300-річчю Чернігова / Гол. ред. П.П. Толочко. Чернігів: Сіверянська думка, 1992. С. 88–100; Харламов В.О. Розписний список Чернігова 1701 р. / В.О. Харламов // Слов'яно-руські старожитності Північного Лівобережжя / Відповід. ред. О.П. Моця. Чернігів: Сіверянська думка, 1995. С. 91–92; *Опись городу Чернигову. При каких урочищах лежит, и как в исправлении вал; сколько в городе ворот и каким оные названіем; в сколько сажен от валу, подле города, какая река и с какой сторонни течет, в сколько оная саженей ширины; какие чрез нея переправы и кем те учреждени... 1765 году, декабря (...) дня учиненная* // *Описи Чернігова 60-х років XVIII ст..(Підготовка до друку і передмова Олександра Коваленка і Ірини Петреченко)* // Сіверянський літопис / Гол. редактор С. Павленко. 1997. № 4 (16). С. 166–167.

дерев'яних церков XVI–XIX ст. Саме ці башти й складали основу первинного сприйняття фортеці, оскільки вони «розріджували та ділили» монотонність оборонної стіни (рис. 2).

Стіни Фортеці, за зображеннями «Абрису Чернігівському», були рублені, з бійницями нижнього та верхнього бою, покритими двосхилим дахом. Лише з південно-східного боку, між Верхнім замком та другою баштою, показано гострокіл, що захищав найменш вразливий бік Фортеці зі сторони заплави р. Десни та русла р. Стрижень. Із західного, північного та, частково, східного боків Фортецю оточував «сухий» рів (рис. 3; 4). Всі ці оборонні споруди сіро-коричневою масою нависали над зеленою терасою, на якій вони і були розташовані, створюючи досить одноманітний та суворий пейзаж, лише поверх якого було видно внутрішню забудову у вигляді верхів та маківок церковних комплексів.

Другий, внутрішній шар сприйняття фортеці, вже розпочинався всередині Фортеці. Він був векторизований вулицями, що вели до висотних домінант в різних частинах забудови. Центральну частину Фортеці в XVII–XVIII ст. займав Спасо-Преображенський собор, закладений в 1030-их рр. князем Мстиславом. На нього був зорієнтований весь простір, його було видно з усіх вулиць і вуличок фортеці, навколо нього формувалася вся забудова.

Найбільш щільно забудованою територію Фортеці була між 1670-ми рр. та 1718 р. Саме в цей час тут містилося найбільше культових та висотних споруд. На початку XVIII ст. по ліву сторону Замкової вулиці на рівновіддаленій відстані між Погорілими та Замковими воротами на «Абрисі Чернігівському» позначена мурована Воскресенська церква. Питання щодо часу її будівництва на сьогодні залишається відкритим. О. Шафонський подає дату її будівництва 1682 р. Утім є дані, що вона вже існувала у 1651 р.³ Поки важко встановити тотожність або правонаступність Воскресенської церкви 1651 р. та Воскресенської церкви, зображеної на «Абрисі Чернігівському» 1706 р. Однак точно можна сказати, що з другої половини XVII до другої половини XVIII ст. вона займала домінуюче положення в північно-східній частині Фортеці. Також поряд знаходилася і дерев'яна Благовіщенська церква. Її збудували на місці мурованої Благовіщенської церкви XII ст. На «Абрисі» вона позначена як типова хрещата п'ятиверха церковна споруда. Вона була висотною домінантою вздовж вулиці від Погорілих до Водяних воріт.

Церкву Іоана Богослова збудували, вірогідно, близько 1660-их рр. Проіснувала вона до пожежі 1718 р. Богословська церква мала типові для того часу архітектурні форми у вигляді триверхої баштоподібної споруди. Загалом її домінування в південній частині Фортеці, особливо було видно зі сторони Стрижня з півдня або від Любецької брами.

Відокремлено сприймала церква Михайла та Федора, оскільки вона знаходилася на території Верхнього замку та разом з його проїзною вежею була замковою

³ *Историко-статистическое описание Черниговской епархии. Чернигов: Губернская типография, 1874. Кн. 5- С. 60.*

домінантою. Незважаючи на свій невеликий розмір, вона була видна з усіх частин Фортеці, оскільки Верхній замок у середньому на 6–7 м вищий від загальної поверхні фортеці (рис. 5).

Масивною складовою просторово-топографічної структури Фортеці у часи, що розглядаються, був Борисоглібський монастир. Основу монастиря становив Борисоглібський собор, збудований в першій половині XII ст. Його доля між другою половиною XIII та початком XVII ст. сьогодні малодосліджена. Утім точно відомо, що з 1627 р. собор було передано домініканському ордену і він був відновлений як костюл⁴. На жаль, на сьогодні невідомо, які саме споруди входили до ансамблю костюлу. Борисоглібська обитель як православний монастир була відновлена у другій половині XVII ст.⁵ Перше картографічне зображення Борисоглібського монастиря зафіксовано на «Абрисі Чернігівському» 1706 р., на якому територія монастиря зображена у вигляді прямокутника (рис. 1). Огорожа, примикала до оборонних споруд Фортеці. Утім, на відміну від інших церков, зображених на «Абрисі Чернігівському», Борисоглібський собор позначений схематично у вигляді прямокутника із хрестом. Однак зображення собору цього часу дійшло до нас на титульному аркуші «Алфавита» 1705 р., де собор намальований вже з ротондою перед західним фасадом. На «Абрисі Чернігівському» показано і споруди Колегіуму, що примикають до фортечної стіни. В північно-східному куті монастирської території наявні три невеликі будівлі, ймовірно, дерев'яні. Скоріш за все, це чернечі келії, різного роду господарські споруди та служби. Єдина споруда, що підписана на «Абрисі Чернігівському», – «дом архиерея». Судячи із зображення на «Абрисі Чернігівському», в цей час монастирські споруди ще не були вписані в оборонну систему, а лише примикали до неї з південного боку.

Детальний план забудови монастиря з'являється на планах 1751 та 1757 рр. На плані 1751 р. муровані споруди монастиря позначені затушованими, дерев'яні – лише контурами (рис. 6). Також на плані вказане більш-менш точне мірило в сажнях. Накладка плану 1751 р. на сучасні карти та аерокосмічні знімки Чернігова дали цікаві результати. Вдалося досить точно вирахувати площу монастирської території на середину XVIII ст. Так, площа основної території складала 10 500 м². Площа південної трикутної частини з садом – 2200 м², а загальна територія – 12 700 м², що складає 8,5 % території Фортеці. На плані 1751 р., досить точно відображені такі споруди, як Борисоглібський собор із прибудовами, споруда Колегіуму, чернечі келії, служби, проїзні ворота та інші будівлі. На цьому плані видно, що монастирський комплекс вже вписаний до оборонної системи Фортеці. Північні корпуси споруд являють собою неперервну лінію, яка тягнеться вдовж фортечного валу відразу за земляним бруствером. Окрім усіх будівель на тому місці, де на «Абрисі

⁴ Вечерський В.В. *Українські монастирі*. К.: Інформаційно-аналітична агенція «Наш час», 2008. – С. 173.

⁵ Тригуб О. *Нові матеріали з історії Чернігівського кафедрального Борисоглібського монастиря у другій половині XVIII ст.* // *Сіверянський літопис*. 2015. № 4 (124). С. 84

Чернігівському» зображено «дом архиерея», намальовано дерев'яну споруду складної конфігурації. Вірогідно, що дана споруда зазнала значних перебудов за історію свого існування. Скоріш за все, в її основі лежить «дом», позначений на «Абрисі Чернігівськокому», а згодом до нього були зроблені північна та південна прибудови. Цікавим також є те, що на східному боці цієї будівлі позначено вівтарну частину з п'яти граней. В цьому будинку знаходилася одночасно й монастирська трапезна церква (рис. 7).

Як же був влаштований простір самої фортеці? Умовно його можна поділити на п'ять частин – південну, східну, західну, північну та центральну. Відомо, що в південній частині знаходився Верхній замок і Богословська церква (до 1718 р.), в західній Борисоглібський монастир та подвір'я із будинком полковника Д. Ігнатовича (Д. Многогрішного), в східній – Воскресенська (до 1776) та Благовіщенська (до 1718 р.) церкви, адміністративні будівлі Чернігівського козацького полку. В північній частині Фортеці, знаходився воєводський двір. Ця частина була відокремлена від інших споруд і районів Фортеці Замковою вулицею і займала територію близько 2 га. Розташувавши тут свій двір, воєвода міг одразу контролювати Лоївські та Водяні ворота. У XVIII ст. на цьому місці розташовувався будинок полковника Троїцького, інженерний та артилерійський двори⁶.

Окрім цього, у «Списку» 1682 р. перераховується величезна кількість інших казенних та господарських споруд. Так, на території Фортеці знаходилися приказна ізба на підкліті, перед нею сіні та кліть, а під кліттю – соляний амбар. Хлібні запаси зберігалися в одинадцяти ямах, чотирьох житницях та великому амбарі. Серед «государевих» споруд також відомі двір, де жив полковник Ю. Інгліс, з двома горницями на підклітах. Двір, полковників «салдацького строю» з світлицею та ізбою. Двір, де проживав піддячий М. Дашинцев, після нього там проживав полковий священник. У Верхньому замку було «семь государевых изб», де проживали солдати, вісім новозбудованих солдатських изб-казарм⁷. Вірогідно, частина цієї забудови загинула під час пожежі 1718 р.⁸

Таким чином можна спостерігати, що за період з XVII до середини XVIII ст. внутрішній простір Фортеці зазнав кардинальних змін та перебудов. Незмінною залишалася тільки Замкова вулиця, що, імовірно, виникла в XIV ст. та функціонувала до фінального етапу існування фортеці. Завдяки писемним джерелам, картографічним матеріалам та археологічним розкопкам відомо, що саме вздовж неї будувалися всі найголовніші споруди міста як адміністративні, так і житлові. Ще однією вулицею, що історично зберігалася протягом усього середньовічного та

⁶ Бондар О.М. Чернігів: місто та фортеця у XIV–XVIII ст. К.: Видавець Олег Філюк, 2014. С. 51.

⁷ Ігнатенко І. До питання про локалізацію будівель військової та цивільної адміністрації в Чернігівській фортеці у кінці XVII–XVIII ст. // Сіверянський літопис. 2016. – № 3. С. 40–43

⁸ Шафонский А. Черниговского наместничества топографическое описание с кратким географическим и историческим описанием Малой России, из частей коей оное наместничество составлено. С четырьмя географическими картами. К.: Университетская типография, 1851. 697 с. + XXII с. С. 278.

ранньомодерного часу була Київська вулиця. Простір між цими двом вулицями займав духовний центр Фортеці – Спасо-Преображенський собор та Борисоглібський монастир. Вони обидва були як висотними, так і містоутворюючими доміантами цієї місцевості. Що ж до забудови Фортеці, то, зважаючи на захищеність цієї площі, тут знаходилися не тільки такі важливі споруди як ратуша, згодом магістрат, суди, канцелярія, полкові адміністрації, а й будинки тогочасної еліти чернігівських полковників та урядовців – Д. Многогрішного, К. Стрієвського, П. Полуботка, купця Єньки та ін. Окрім цього, на території Фортеці, вірогідно в північній її частині, містився значний за площею воєводський двір.

Майже вся дерев'яна забудова Фортеці, що була відбудована після пожежі 1718 р., загинула під час пожежі 1750 р., що добре прослідковується за планом 1751 р. Утім уже до 1757 р. майже вся площа Фортеці була знову забудована. Цікаво, що вона зберегла основні риси та напрями планування більш ранніх часів (рис. 8).

У 1799 р. чернігівську фортецю було ліквідовано, а між 1800 та 1803 рр. укріплення були в основі своїй скопані та розсунуті, а на їх місці розбито бульвар⁹. Однак, відразу знищити усі сліди багатоговікового фортифікаційного будівництва на Чернігівському Дитинці не вдалося. Роботи по скопуванню фортечних валів проводились також і в 1826 р., але і вони не змогли повністю виконати поставлене завдання – залишки оборонних споруд міста помітні на світлинах XIX ст., а місцями і сьогодні.

Olexandr Bondar
(Chernihiv)

SPACE-TOPOGRAPHIC STRUCTURE AND HIGH ALTITUDE DOMINANTS OF CHERNIHIV FORTRESS IN 17TH–18TH CENTURIES

The article is devoted to the problem of the formation of a spatial-topographical structure of the Chernihiv fortress in the 17th-18th centuries. At this time, Chernihiv again entered a phase of its active development after 400 years of decline. The main town planning process of this time was the revival of the fortress. The fortress was located within the Ansient Rus' – Dytynets. The main elements of the urban formation were the old temples 11–12 centuries and the new church's. It was on them that closed up the space of the fortress and its street grid.

Keywords: Chernihiv, fortress, topographic structure, high-altitude dominants.

⁹ Маркевич Н. Статистическое и историческое описание Чернигова. Чернигов: Губернская типография, 1852. С. 47.

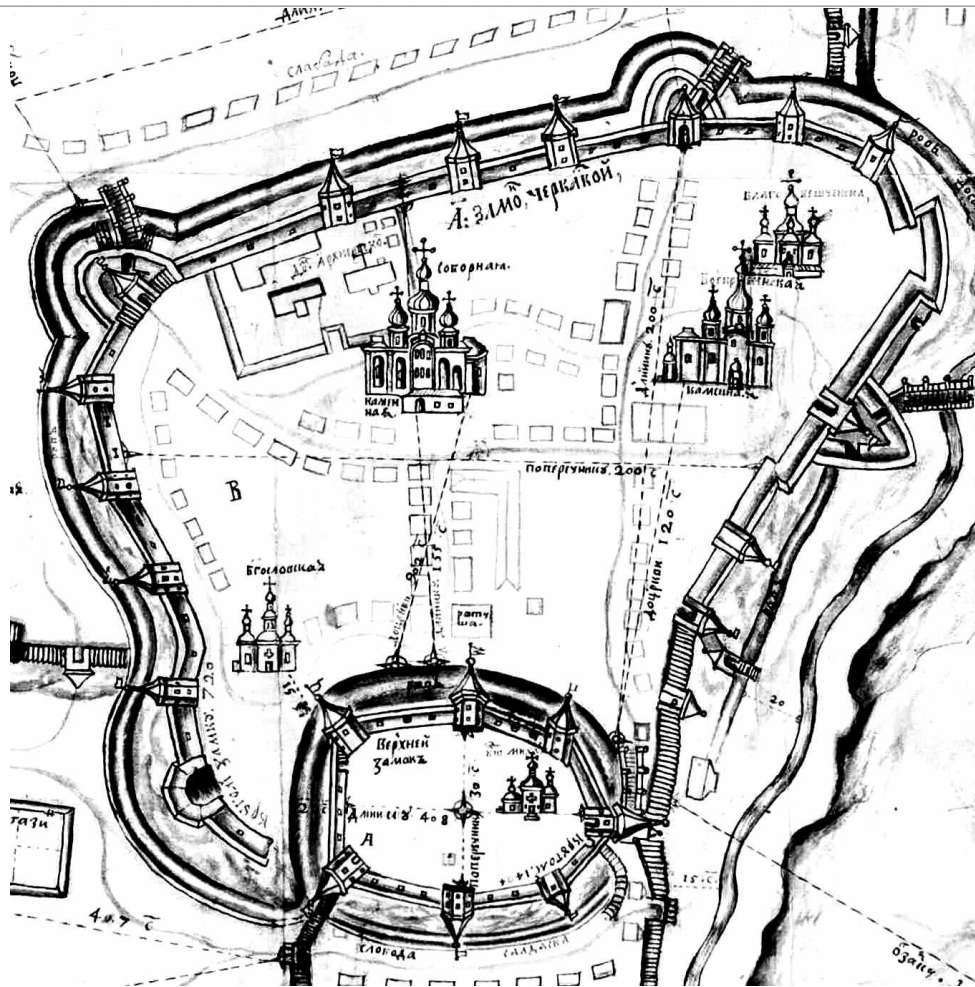

Рис. 1. Фрагмент «Абрису Чернігівського» 1706 р. з позначенням Фортеці

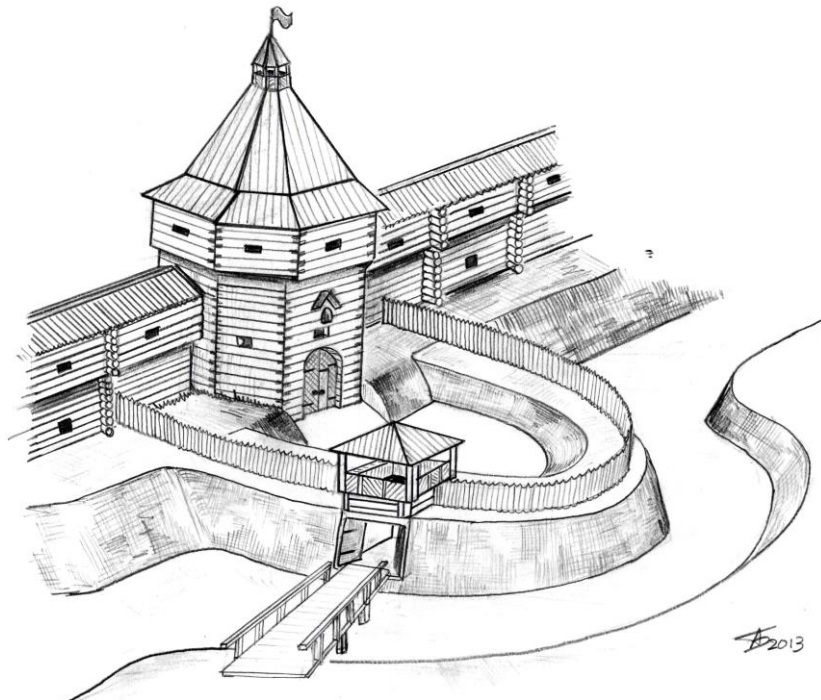

Рис. 2. Варіант реконструкції Погорілих воріт та фрагменту стіни фортеці станом на кінець XVII ст.

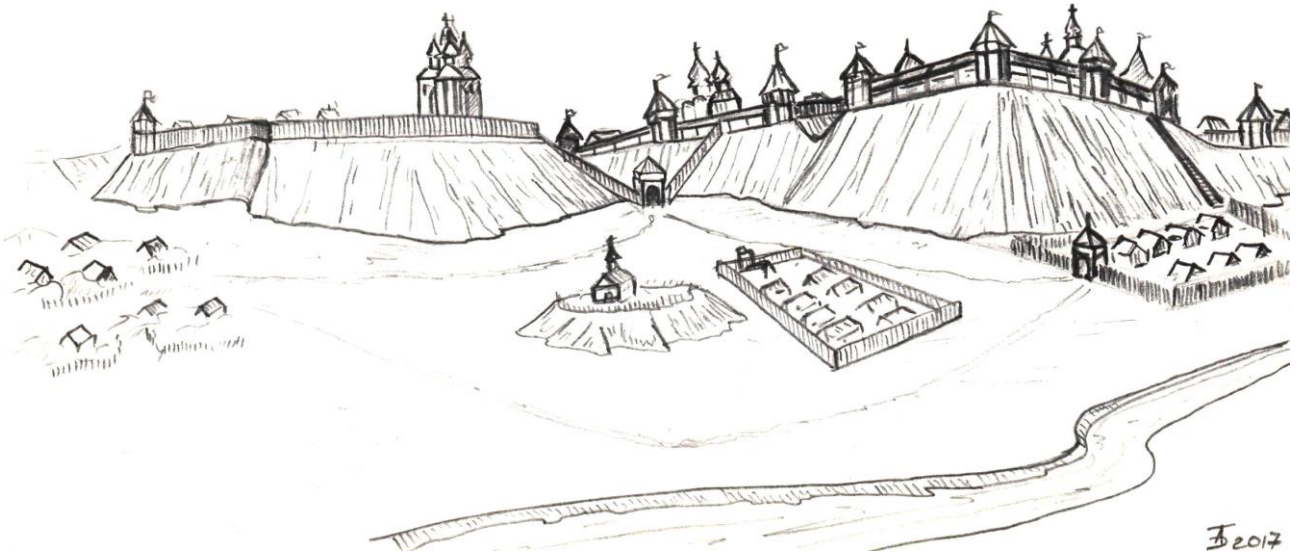

Рис. 3. Реконструкція видової панорами Верхнього замку з боку р. Десна на початок XVIII ст.

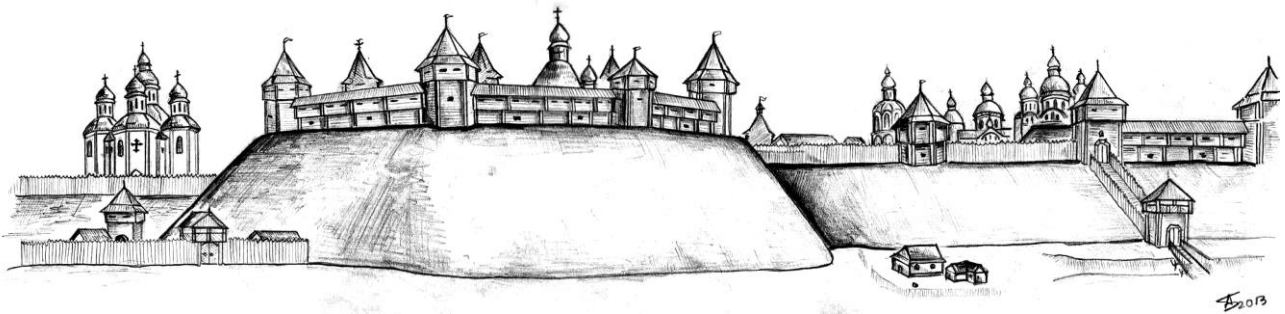

Рис. 4. Реконструкція видової панорами Верхнього замку та частини Фортеці з боку р. Стрижень, початок XVIII ст.

Рис. 5. Реконструкція видової панорами Замкової вулиці станом на початок XVIII ст.

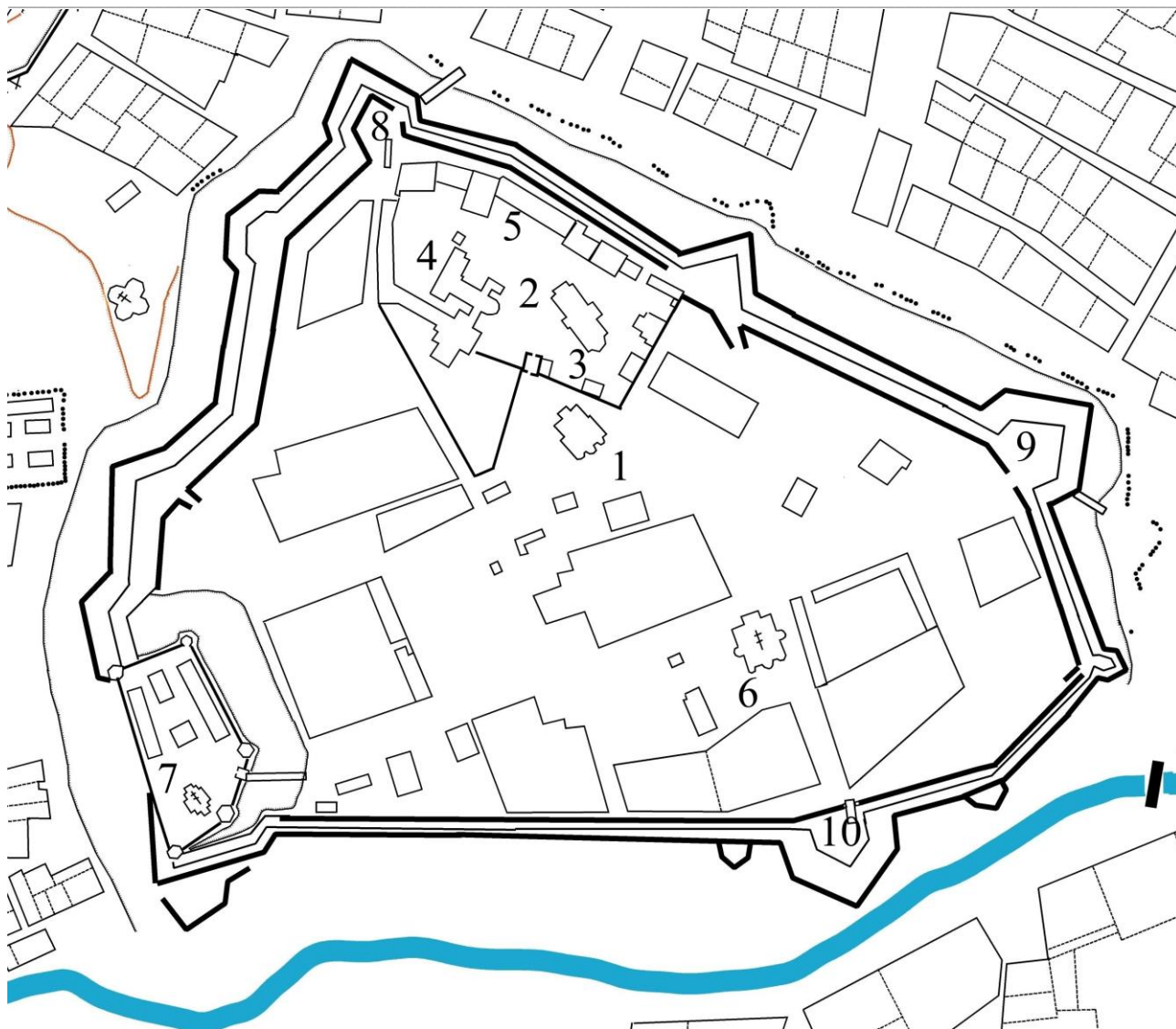

Рис. 6. Прорисовка плану Чернігівської фортеці 1757 р. з позначенням об'єктів:
 1. Спаський собор. 2. Борисоглібський монастир. 3. Борисоглібський собор. 4.
 Трапезна церква монастиря. 5. Споруда колегіуму та «бурси». 6. Воскресенська
 церква. 7. Верхній замок з церквою Михайла та Федора. 8. Любецька брама. 9.
 Погоріла (Лоївська) брама. 10. Водяна брама.

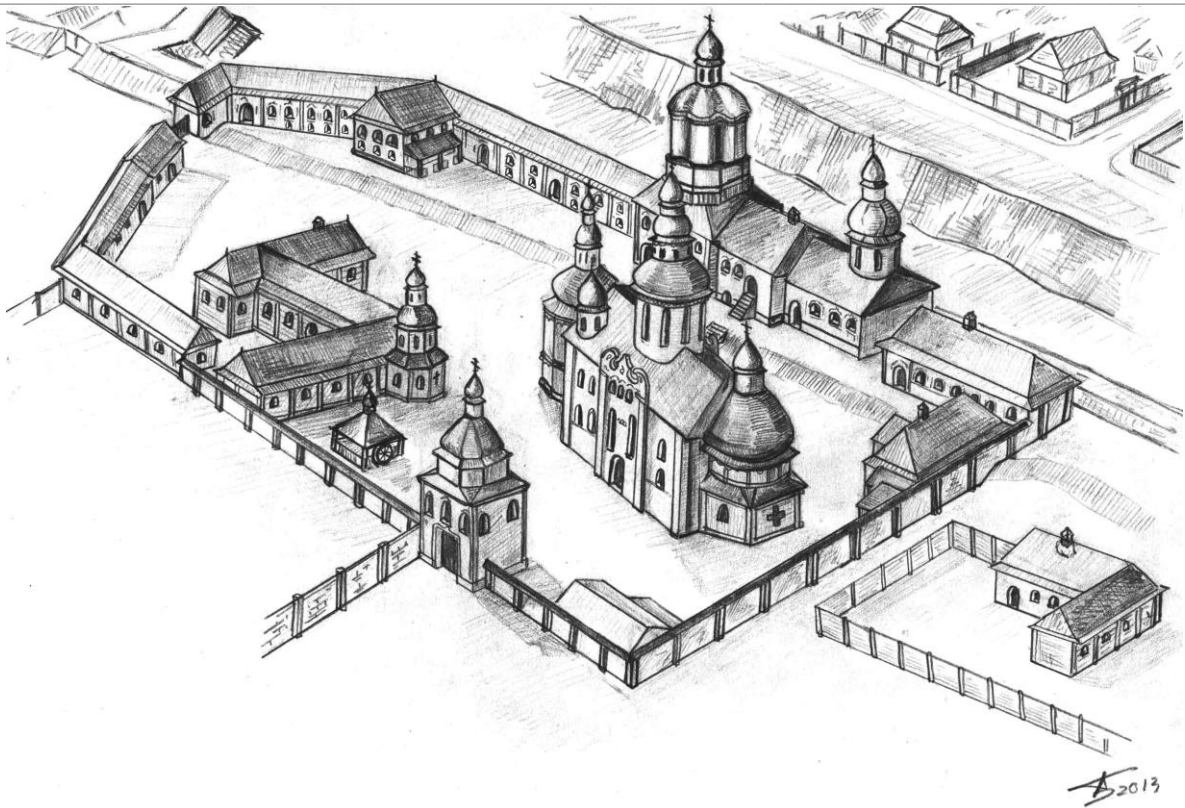

Рис. 7. Варіант реконструкції Борисоглібського монастиря станом на першу половину XVIII ст.

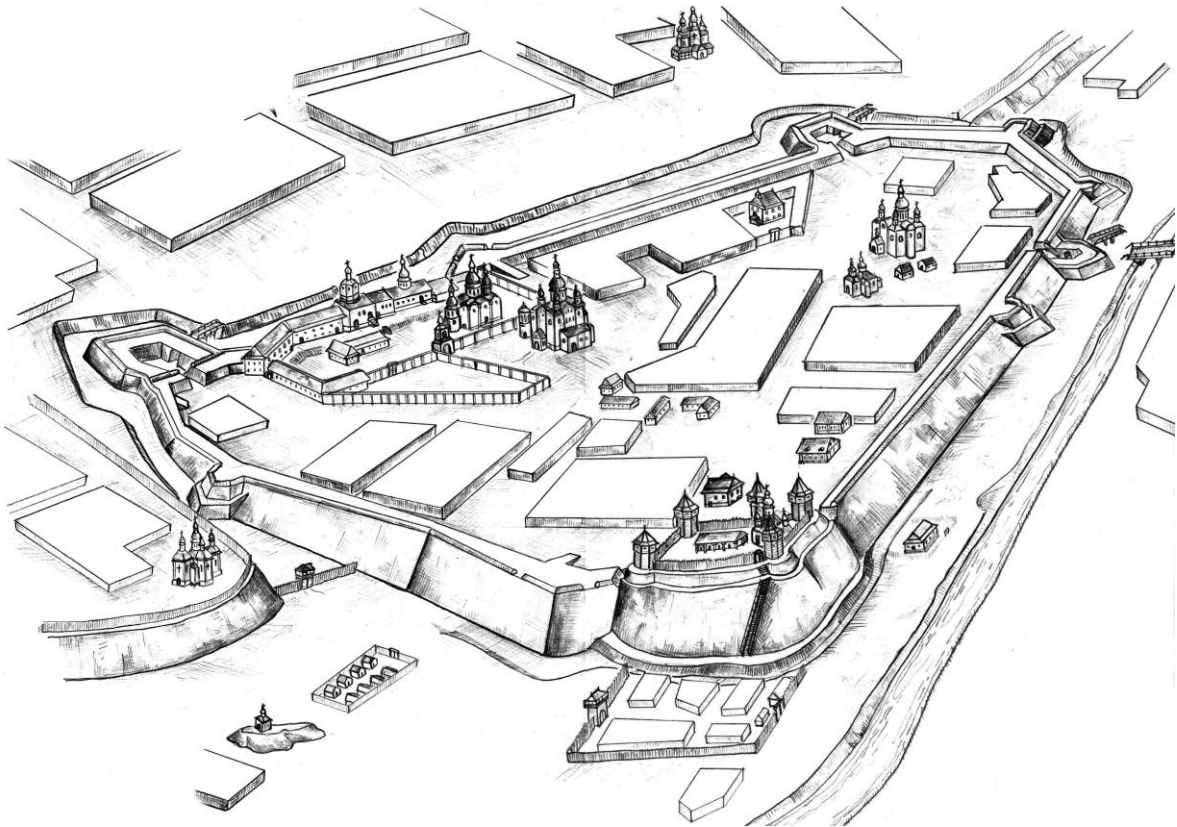

Рис. 8. Варіант реконструкції забудови Чернігівської фортеці станом на 1740-ві рр.

УДК 94:355.4(4)«1680/1720»

В'ячеслав Лоха
(Переяслав-Хмельницький)ГЕОГРАФІЯ ПОХОДІВ КОЗАЦТВА ПЕРЕЯСЛАВСЬКОГО ПОЛКУ
У 1680–1720-ИХ РР.

У статті на основі архівних джерел, досліджень закордонних та вітчизняних істориків висвітлюються військові походи переяславського козацтва упродовж 1680–1720 рр. Географія військових походів переяславських козаків у 1680–1720-их рр. охоплювала: Південну Україну (Північне Причорномор'я, Бессарабію, Буджак, Запоріжжя, Приазов'я), Середню Наддніпрянщину, Правобережжя, Лівобережжя, Галичину, Чернігівщину, Слобожанщину, Балтійський регіон (Швецію, Латвію, Естонію, Литву, Польщу, Інгерманландію – фінські терени, що увійшли за результатами Північної війни до складу Московії), землі Білорусії, Росії, а також прикаспійські території Персії у Північному Кавказі (Дагестан).

Ключові слова: відомості Переяславського полку, походи, фортеця, козаки, бунчукові товариші.

Кримські (1687 та 1689 рр.) та Азово-Дніпровські (1695–1696 рр.) кампанії та інші військові походи, у яких брали участь козаки лівобережних полків, це героїчна та водночас трагічна сторінка й пам'ять про наших предків, що змушені були воювати за державні інтереси Москви, оскільки, російська монархія прагнула здобути собі вихід до Чорного і Азовського морів та закріпитись на узбережжі Північного Причорномор'я. Проте козацтво Переяславського полку активно боролось і проти турецько-татарської агресії, оскільки, почастишали напади ханських загонів на Україну.

У рукописній відомості Переяславського полку (1758 р.), що інформує про походи за участю козаків, канцелярист Петро Ващенко пише, що 1687 р. «походь бил под Перекоп ...»¹. Переяславці мали діяти разом із чернігівськими, прилуцькими та охочепіхотними козаками під командуванням полковника Чернігівського полку Г. Самойловича (сина гетьмана І. Самойловича), що мав вийти до Кам'яного Затону і разом із запорожцями вдарити по згаданих фортецях. Загін українців завдав поразки гарнізону Кизикермена (нині місто Берислав у Херсонській області) в урочищі Каратебені².

У листопаді 1687 р. під командуванням В. Сербина, 1-тисячна козацька кіннота здійснила розвідку до Кизи-Кермену, втративши декілька своїх побратимів. Ретельно

¹ ІР ЦНБУВУ. – Ф. І. – Спр. 64344 – 1758 р. Відомість Переяславського полку про походи за участю козаків з моменту «возз'єднання» України з Росією. – Арк. 2 зв.

² Галушко О. Участь козаків Чернігівського полку у війнах Росії з Туреччиною та Кримом в останній третині XVII–XVIII ст. / О. Галушко // Сіверянський літопис. – 2008. – № 5. – С. 114.

оглянувши позиції противника, переяславці довідались, що турки здійснюють фортифікаційні роботи, спрямовані на укріплення своїх фортець³.

На весні 1688 р. І. Мазепа прийняв рішення з усіх полків Гетьманщини згуртувати 20 тисяч козаків для будівництва так званих «городків» – укріплень вздовж р. Самари, що мали спиняти ворожі напади⁴. У рукописній відомості Переяславського полку повідомляється про те, що у «1688 г. ... построен городъ Самара ...»⁵. Конкретно, влітку того року була збудована Новобогородицька фортеця на р. Самарі, про яку І. Мазепа писав, що вона буде «в окрестных государствах явна и славна, великим государям к чести, а неприятелям страх и разорение»⁶.

Наприкінці вересня того ж року Новицький на чолі кількох козацьких полків (Переяславський, Миргородський та інші), вирушив у похід під турецьку фортецю Очаків, де було зруйновано кілька турецьких поселень, розгромлено татарський загін, який повертався до Криму з Угорщини, маючи великий ясир, взято було полонених і велику здобич⁷.

У відомості Переяславського полку йдеться про те, що у «1689 г. второй походъ войскъ великороссийских и малороссийских был под Перекопъ при командире князе Голицине и гетмане Мазепе»⁸. Зокрема, на весні 1689 р. російсько-українське військо (150 тис. чоловіків, близько третини контингенту становили козаки, у складі якого перебували і вояки Переяславського полку) вирушило на Крим і в травні дійшло до урочища Зелена Долина (на північ від Перекопського перешийка), де в кривавому бою перемогло загопи кримського хана⁹.

Чиновники Москви намагаючись здобути Крим, хотіли спочатку за допомогою козаків закріпитися на узбережжі Чорного моря. У відомості Переяславського полку з цього приводу зазначається, що у: «1690 г. за гетмана Мазепы был поход под Очакон, где над малороссийскими полками, в комендирах находились наказній гетьман Новицький, асауль генералній Рубан да полковникъ компанейскій Семень Палій. В том

³ Сулимовский архив. Фамильные бумаги Сулим, Скоруп, Войцеховичей XVII – XVIII вв. – К., 1884. – С. 132.

⁴ Мельник Л.Г. Лівобережна Гетьманщина періоду стабілізації (1669–1709 рр.): Навч. посібник. / Л.Г. Мельник – К.: ІСДО, 1995. – С. 27.

⁵ ІР ЦНБУВУ. – Ф. І. – Спр. 64344 – 1758 р. Відомість Переяславського полку про походи за участю козаків з моменту «возз'єднання» України з Росією. – Арк. 2 зв.

⁶ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Редактор Любомир Винар, упорядники Ігор Гирич, Алла Атаманенко. – 2-е доповнене видання. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. [Електронний ресурс] // – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/coss3/ohl08.htm> – 464 с.: іл.

⁷ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Редактор Любомир Винар, упорядники Ігор Гирич, Алла Атаманенко. – 2-е доповнене видання. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. [Електронний ресурс] // – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/coss3/ohl08.htm> – 464 с.: іл.

⁸ ІР ЦНБУВУ. – Ф. І. – Спр. 64344 – 1758 р. Відомість Переяславського полку про походи за участю козаків з моменту «возз'єднання» України з Росією. – Арк. 2 зв.

⁹ Гуржій О.І. Гетьманська Україна / О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб – К.: Альтернативи – 1999. – Т. 8 – С. 158.

же году полки козацькі ходілі, по очередно до Самары и для стражи (охорони – Авт.)»¹⁰.

У 1690 р. гетьманські полки та загони правобережних козаків здійснили похід на Газі-Керман (Кизикермен), а у 1691 р. – на Аккерман (нині – Білгород-Дністровський). Найважливішим у цих акціях було об'єднання для спільної боротьби з Туреччиною і Кримом лівобережних козацьких полків з правобережним козацтвом на чолі з полковником Семеном Палієм¹¹.

10 квітня 1692 р. переяславське козацтво під командуванням полковника І. Мировича та бубнівського сотника Д. Деркача, об'єднавшись із С. Палієм та охочекомонним полковником Г. Пашковським, рушили у військовий похід супроти Білгородської орди. Дійшовши до фортеці Тягинь (нині – с. Тягинка у Херсонській обл.), розгромили там татарський загін, враховуючи наближення зимових морозів, українські воїни переправились через р. Буг та напали на м. Очаків, що перебував в руках турків, спалили передмістя, взяли велику здобич та полонили більше десятка татар. Про все це і про благополучне повернення військ до Дніпра написав у листі гетьману переяславський полковник¹².

Про боротьбу з військовими силами Кримського ханства інформується у листі І. Мазепи від 31 серпня 1693 р., адресованому російським царям – Івану Олексійовичу та Петру Олексійовичу. У ньому йдеться про те, що послане за наказом І. Мазепи на Правобережжя товариство Переяславського полку натрапило на загін противника з Білгородщини чисельністю в 300 осіб, який повертався з-під Києва з полоненими християнами. У листі не розповідається про збройну сутичку, а лише написано, що переяславські козаки захопили одного «язика» і привезли його до Батурина¹³.

Для зупинення нападів татар на початку осені 1694 р. відбувся великий похід козаків Переяславського, Лубенського, Ніжинського, Чернігівського, Фастівського, а також деяких інших полків під головуванням наказного гетьмана Якова Лизогуба проти Буджацької орди. Українські збройні сили досягли в ньому значних успіхів, зокрема розгромили татарську паланку Ганкушлі¹⁴.

Навесні 1695 р. московський уряд вирішив знову спробувати здобути вихід до Азовського моря. Планувалося посилити воєнні дії проти Туреччини та Кримського ханства, зосередити основну увагу на здобутті фортеці Азов як важливого

¹⁰ ІР ЦНБУВУ. – Ф. І. – Спр. 64344 – 1758 р. Відомість Переяславського полку про походи за участю козаків з моменту «возз'єднання» України з Росією. – Арк. 2 зв.

¹¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Редактор Любомир Винар, упорядники Ігор Гирич, Алла Атаманенко. – 2-е доповнене видання. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. [Електронний ресурс] // – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/coss3/oh108.htm> – 464 с.

¹² Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступн. дослідж. В. В. Станіславський. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. – Т. 2: 1691–1700. – 2010. – 752 с. – С. 21; Рігельман О. І. Літописна оповідь про Малу Росію та її народ і козаків узагалі / О.І. Рігельман; вст. ст., упор. та примітки П.М. Саса, В. О.Щербака. – К.: Либідь, 1994. – С. 506.

¹³ Листи Івана Мазепи / Упор. та авт. вступн. дослідж. В. В. Станіславський. – К.: Інститут історії України НАНУ, 2010. – Т. 2: 1691–1700. – 2010. – С. 28.

¹⁴ Гуржій О.І. Гетьманська Україна / О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб – К.: Альтернативи – 1999. – Т. 8 – С. 158.

стратегічного пункту й створити в цьому районі морський флот. Водночас готувався виступ війська в пониззя Дніпра для «промисла над Кримом», щоб відвернути увагу ворога й роз'єднати його сили¹⁵.

У 1695 р. згідно відомості Переяславського полку: «поход был под ... Тавань, Кинзарь (турецькі фортеці – Авт.), послан комендирами над малороссийскими полками (у складі якого воювали і переяславські козаки – Авт.) ..., гетман Мазепа, да выше писаны ... Рубан і Палій»¹⁶.

Після падіння Газі-Кермана капітулювали й невеличкі фортеці — Нусрет-Керман (Мустрит-Кермен, Таванськ) і Мубарек-Керман. Турецьке військо покинуло і останні дві фортеці — Іслам-Керман (Аслан-Кермен, Ослам-городок) і Шах-Керман (Шингирей, Саксагань), вивізни звідти гармати і спаливши будови. Заволодіння усіма турецькими фортецями в пониззі Дніпра відкрило вихід до Чорного моря. Залишивши залог у Таванську, Мазепа і Шереметєв повернулися на Гетьманщину¹⁷.

У червні 1696 р. 15-тисячне українське військо на чолі з наказним гетьманом Яковом Лизогубом підійшло нижче Азова й зайняло позиції на Дону¹⁸. Сам І. Мазепа зі своїм підрозділом козаків спільно з боярином Шереметєвим із зайнятої на Дніпрі під Кодаком позиції мусили прикривати облогу Азова¹⁹. Переяславські козаки також брали участь у 2-му Азовському поході²⁰.

Головним завданням українського війська було не давати змоги татарам допомогти Азову. Відбулося кілька сутичок. Знесилені козацькими атаками й налякані мужністю українського війська турки змушені були капітулювати. 19 липня 1696 р. захисники Азова здалися. Вихід до Азовського моря був відкритий²¹.

На початку 1700-их рр. відбулося зіткнення інтересів Московії та Швеції в Балтиці. Спалахнула довготривала війна на Півночі, в яку московський царат, втягнув і Україну, територія якої входила до складу Російської імперії. Зрозуміло, що переяславське козацтво змушене було брати активну участь у бойових діях, воюючи

¹⁵ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Редактор Любомир Винар, упорядники Ігор Гирич, Алла Атаманенко. – 2-е доповнене видання. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. [Електронний ресурс] // – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/coss3/ohl08.htm> – 464 с.: іл.

¹⁶ ІР ЦНБУВУ. – Ф. І. – Спр. 64344 – 1758 р. Відомість Переяславського полку про походи за участю козаків з моменту «возз'єднання» України з Росією. – Арк. 2 зв.

¹⁷ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Редактор Любомир Винар, упорядники Ігор Гирич, Алла Атаманенко. – 2-е доповнене видання. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. [Електронний ресурс] // – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/coss3/ohl08.htm> – 464 с.

¹⁸ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Редактор Любомир Винар, упорядники Ігор Гирич, Алла Атаманенко. – 2-е доповнене видання. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. [Електронний ресурс] // – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/coss3/ohl08.htm> – 464 с.

¹⁹ Енгель Й.-Х. Історія України та українських козаків / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М.С. Грушевського НАН України, Східний ін.-т українознавства ім. Ковальських, Центр укр. студій ім. Д.І. Багалія Харківського нац. ун-ту ім. В.Н. Каразіна. [Заг. ред., вступ. ст. В.В. Кравченка; упоряд. Т.О. Чугуя]. – Харків: Факт, 2014. – С. 366.

²⁰ ІР ЦНБУВУ. – Ф. І. – Спр. 64344 – 1758 р. Відомість Переяславського полку про походи за участю козаків з моменту «возз'єднання» України з Росією. – Арк. 2 зв.

²¹ Оглоблин О. Гетьман Іван Мазепа та його доба / Редактор Любомир Винар, упорядники Ігор Гирич, Алла Атаманенко. – 2-е доповнене видання. – Нью-Йорк – Київ – Львів – Париж – Торонто, 2001. [Електронний ресурс] // – Режим доступу: <http://litopys.org.ua/coss3/ohl08.htm> – 464 с.

за чужі, імперські інтереси Росії. Так, у рукописній відомості Переяславського полку є згадка, що у 1700 р. «был походъ под Ругулев»²² (до шведської фортеці Нарва, нині місто у складі Естонії – Авт.), яку російський монарх вважав «ключем» до Інгерманландії²³. Незважаючи на те, що козаки брали участь із 1700 р. у Північній війні, вони не встигли дійти до району бойових дій під Нарвою, тому на початку бойових дій й уникнули втрат і полону²⁴.

Влітку 1701 р. у складі 15-тисячного російського війська під командуванням Б. Шереметьєва в Естляндії²⁵ й Ліфляндії²⁶ успішно діяли козаки з Переяславського, Миргородського, Лубенського, Полтавського полків під командуванням наказного гетьмана Д. Апостола²⁷. У грудні 1701 р. переяславське козацтво під керівництвом полковника І. Мировича брало участь у поході в Балтію, відзначившись в боях із шведськими воїнами генерала Шліппенбаха під селищем Еристфер (нині – Ераствере, Естонія). Козацька кіннота оточила шведів та взяла в полон понад дві тисячі вояків, захопивши трофеї – вогнепальну зброю і артилерію²⁸.

У вересні 1704 р. вояки шведського короля Карла XII захопили Львів (вони перебували там близько місяця), тому 10 козацьких полків (серед яких був і Переяславський полк, очолюваний полковником І. Мировичем – Авт.) підійшли до мурів міста й з'єдналися з польськими корогвами. Невдовзі об'єднані українсько-польські підрозділи змусили шведів відступити до Замостя й Варшави²⁹. Погане ставлення російських та польських військових та чутки про епідемію чуми, від якої помирили у Львові, Бродах та Кременці, змусили переяславського полковника із побратимами самовільно повернутися у Переяслав в листопаді 1704 р. І. Мирович фактично врятував значну частину козаків від голодної смерті та хвороб³⁰.

В походах у Білорусь, Польщу та Литву брали участь козаки Переяславського полку. Конкретно у рукописній відомості 1758 р. вказано, що 1706 р.: «Быль походъ

²² ІР ЦНБУВУ. – Ф. І. – Спр. 64344 – 1758 р. Відомість Переяславського полку про походи за участю козаків з моменту «возз'єднання» України з Росією. – Арк. 2 зв.

²³ Етнокультурний та історичний регіон, розташований по берегах Неви, обмежений Фінською затокою, річкою Нарвою, Чудським озером на заході й Ладозьким озером з прилеглими до нього рівнинами на сході. Межею з Фінською Карелією вважається річка Сестра.

²⁴ Хенрікссон Г. «У жилах багатьох шведів тече українська кров...» / Г. Хенрікссон [Електронний ресурс] // Голос України, 29 травня 2012 – Режим доступу: <http://siver.com.ua/forum/58-628-1>.

²⁵ Історична назва північної частини Естонії.

²⁶ У XVII – початку XX ст. офіційна назва території Північної Латвії та Південної Естонії. Також у середньовіччі існувала німецька назва Лівонія.

²⁷ Гуржій О.І. Гетьманська Україна / О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб – К.: Альтернативи – 1999. – Т. 8 – С. 162.

²⁸ Бантъши-Каменский Д. Н. История Малой России от избрания Мазепы до уничтожения Гетманства / Д.Н. Бантъши-Каменский – Ч.3 – М., 1830. [Електронний ресурс] // – Режим доступу: <https://runivers.ru/lib/book4342/53042/> – С. 94.

²⁹ Гуржій О.І. Гетьманська Україна / О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб – К.: Альтернативи – 1999. – Т. 8 – С. 279.

³⁰ ІР НБУВ. – Ф. II. – Спр. 15925–16136. Рапорт переяславського полковника І. Мировича про повернення з походу, 1704 р. – 1 арк. – Арк. 1.

под Ляховичи³¹ там командирами були над малоросійськими полками гетман Мазепа, да полковники переяславській Мирович й стародубській Миклашевській³². Наприкінці березня 1706 р. Переяславський полк під орудою переяславського полковника Івана Мировича зайняв добре укріплену фортецю Ляховичі, яку важко було взяти штурмом. Скандинавські війська під командуванням Кройца оточили ляховицьку фортецю³³.

1 травня 1706 р. майже весь Переяславський полк був узятий в полон після довгої понад місячної облоги фортеці в Ляховичах. Серед бранців був полковник Іван Мирович³⁴, а також старшина полку: Олександр Сулима (полковий хорунжий (1689–1706), Клим Іскра (полковий хорунжий (1703–1706), Лука Петровський (полковий писар (1692–1706). Логвин Рокитний (яготинський сотник)³⁵, Федір Дараган (трахтемирівський сотник, вподальшому помер в неволі), Денис Деркач (бубнівський сотник), Лук'ян Шульга (золотоніський сотник), Федір Магіровський (бориспільський сотник – Авт.), Сергій Колибоженко (домонтівський сотник). У цілому, 1 361 особа потрапила у полон після капітуляції і, незважаючи на те, що ця цифра включала польсько-литовський гарнізон, більша частина полонених були козаки³⁶. Якимось дивом вдалося вийти з оточення лише 150 переяславським козакам, які дійшли до Борисова де їх зустрів І. Мазепа³⁷.

Цікаво те, що у 1707 р. чотирьом військовополоненим переяславським сотникам – Логвину Рокитному, Денису Деркачу, Лук'яну Шульзі, Сергію Колибоженку – вдалося втекти із Швеції й повернутися додому на Переяславщину. Більшість козаків через 5 років або ж після 15 років повернулася із балтійського ув'язнення на свою батьківщину, інші – переяславці померли на чужині від поранень, виснаження, нестачі провізії, переохолодження та хвороб³⁸.

³¹ У ті часи фортеця Ляховичі належала Речі Посполитой, нині це місто Республіки Білорусь (Брестська область).

³² ІР ЦНБ УВУ. – Ф. І. – Спр. 64344 – 1758 р. Відомість Переяславського полку про походи за участю козаків з моменту «возз'єднання» України з Росією. – Арк. 3.

³³ Хенрікссон Г. «У жилах багатьох шведів тече українська кров...» / Г. Хенрікссон [Електронний ресурс] // *Голос України*, 29 травня 2012 – Режим доступу: <http://siver.com.ua/forum/58-628-1>; Хенрікссон Г. З України до Швеції: доля полонених козаків під час Північної війни / Г. Хенрікссон [Електронний ресурс] // *Українська правда історична правда*, 5 грудня 2017 – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2016/06/28/149119/>;

³⁴ Хенрікссон Г. «У жилах багатьох шведів тече українська кров...» / Г. Хенрікссон [Електронний ресурс] // *Голос України*, 29 травня 2012 – Режим доступу: <http://siver.com.ua/forum/58-628-1>;

³⁵ Кривошея В.В. Генезис українського козацтва: Переяславський полк. / В.В. Кривошея – К.: Стило, 2004. – С. 104, 214, 297.

³⁶ Хенрікссон Г. «У жилах багатьох шведів тече українська кров...» / Г. Хенрікссон [Електронний ресурс] // *Голос України*, 29 травня 2012 – Режим доступу: <http://siver.com.ua/forum/58-628-1>; Хенрікссон Г. З України до Швеції: доля полонених козаків під час Північної війни / Г. Хенрікссон [Електронний ресурс] // *Українська правда історична правда*, 5 грудня 2017 – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2016/06/28/149119/>;

³⁷ Гнатюк В. Мировичі. Старшинський рід з Переяслава. / В. Гнатюк // *Людина і світ*. – 1998. – №3. [Електронний ресурс] // – Режим доступу: https://risu.org.ua/ua/library/periodicals/lis/lis_1998/lis_98_3/37317/ – С. 10–14.

³⁸ Хенрікссон Г. «У жилах багатьох шведів тече українська кров...» / Г. Хенрікссон [Електронний ресурс] // *Голос України*, 29 травня 2012 – Режим доступу: <http://siver.com.ua/forum/58-628-1>; Хенрікссон Г. З України до Швеції: доля полонених козаків під час Північної війни / Г. Хенрікссон

Про охорону козаками Переяславського та Стародубського полків північних кордонів Гетьманщини та перебування їх на території Росії у Смоленщині, свідчить очевидець військових дій – переяславський полковник Стефан Томара, який повідомляє у своєму листі до Г. Головкина³⁹ від 23 вересня, що, перебуваючи приблизно за 20 верств⁴⁰ від Рославля, стародубський полковник «со всеми полками, ему под. команду врученными, так городовыми, как и компанейскими»⁴¹ прагнув сконцентрувати всі сили козаків і вирушити проти шведів.

Згідно рукописної відомості Переяславського полку, у 1709 р. «Баталея была з шведами, под Полтавою, комендиром был гетман Скоропадский»⁴². Переяславці у складі гетьманського війська закріпившись по лінії Переяслав – Кременчук, повинні були зупинити відступ балтійців у напрямку Дніпра, тому козаки у самій битві під Полтавою участі не брали, а переважно охороняли «кордони» бойових дій⁴³.

У 1710 р. переяславське козацтво, разом із іншими лівобережними побратимами під командуванням Д. Апостола штурмували Ригу, а саме: «Походь был под Ригу, комендирами тамо были над малороссийскими полками, наказный гетман Апостоль, а великоросском войску генераль Шереметев, и тогда ... город покорено»⁴⁴. Козацькі загоны значно домогли російським військам оволодіти рижською фортецею Дюнамюнде, яку обороняв шведський гарнізон.

Навесні 1711 р. через оголошену війну турків, розпочинається Прутський похід у Крим козацького війська, до складу якого входили і козаки Переяславського полку. Під керівництвом гетьмана І. Скоропадського козаки оберігали кордони від р. Донець до р. Буг, а також перебували під Кам'яним Затонном^{45,46}. У відомості Переяславського полку є згадка про те, що: «войска козацкіе идучи с Каменного Затону Самар разорили, й батальи у Прута била»⁴⁷.

[Електронний ресурс] // Українська правда історична правда, 5 грудня 2017 – Режим доступу: <http://www.istpravda.com.ua/articles/2016/06/28/149119/>; Хенрікссон Г. Українські козаки – військовополонені в Швеції під час Великої Північної війни / Г. Хенрікссон // Науковий семінар, 26 квітня 2016 р.

³⁹ Гуржій О.І. Гетьманська Україна / О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб – К.: Альтернативи – 1999. – Т. 8 – С. 163.

⁴⁰ Верства у XVIII ст. становила близько 1 км.

⁴¹ Гуржій О.І. Гетьманська Україна / О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб – К.: Альтернативи – 1999. – Т. 8 – С. 164.

⁴² ІР ЦНБУВУ. – Ф. І. – Спр. 64344 – 1758 р. Відомість Переяславського полку про походи за участю козаків з моменту «возз'єднання» України з Росією. – Арк. 3.

⁴³ Гуржій О.І. Гетьманська Україна / О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб – К.: Альтернативи – 1999. – Т. 8 – С. 166; Письма и бумаги императора Петра Великого. – Т.IX. – М.-Л.: Изд. АН СССР – 1952. – С. 936.

⁴⁴ ІР ЦНБУВУ. – Ф. І. – Спр. 64344 – 1758 р. Відомість Переяславського полку про походи за участю козаків з моменту «возз'єднання» України з Росією. – Арк. 3.

⁴⁵ Гуржій О.І. Гетьманська Україна / О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб – К.: Альтернативи – 1999. – Т. 8 – С. 168.

⁴⁶ Урочище та однойменна фортеця, що було розташоване на лівому березі Дніпра біля однойменної затоки, навпроти впадіння річки Кінська в Дніпро.

⁴⁷ ІР ЦНБУВУ. – Ф. І. – Спр. 64344 – 1758 р. Відомість Переяславського полку про походи за участю козаків з моменту «возз'єднання» України з Росією. – Арк. 3.

Про те, що виникли труднощі у наборі козаків у цей похід довідуємося з листа Д. Голіцина від 6 квітня того ж року: «... И поход свой забираешь в Полк Переяславский и к побережью, и что... по присланному ц.в. (царською величністю – Авт.) указу, велено отправить за Днепр в армию к Волоским границам (молдавським кордонам – Авт.) с господином полковником миргородским 4 000 число людей из regimentу Вашего, а с 20 000 regimentу – ж Вашего войсками велено... стоятъ на той стороне у Днепра... О трудностях Ваших в набирании онаго войска известен, и хотя сіе... не без труда воистино есть, токмо надеюсь, что сіе впрод к лучшему явится, и за уведомление того благодарствую»⁴⁸.

Зважаючи на загрозу війни із Туреччиною в Лівобережній Україні почали здійснюватися фортифікації: у Переяславі ремонтувалася міська фортеця, у Києві зміцнювалася Печерська твердиня, насипалися вали Київського замку, споруджувалися вали уздовж р. Либідь до Подолу від «московського міста» понад горою Кожум'яки⁴⁹, а також були проведені укріплювальні роботи в інших містах. У рукописній відомості означено, що у 1712 р. переяславське козацтво разом із російськими військовими знаходилися на будівництві наплавного мосту через Дніпро поруч Лоева (в Чернігівщині – Авт.), а згодом робили фашинні укріплення⁵⁰ вздовж правої притоки Дніпра – р. Либідь. Далі мовою оригіналу: «... делали, а в Кіеве на Днепре у верхнего города поуз Лебеди вал»⁵¹.

Згідно Сулимівського архіву у 1718 р. наказний переяславський полковник та генеральний хорунжий Іван Сулима був призначений наказним гетьманом над 7-ма українськими полками та відряджений у Царицинський похід, у якому відбувалося 3-річне будівництво каналу між Волгою та Доном⁵². У поході було залучено 20-ть тисяч козаків у тому числі й переяславці, які у степу – влітку під променями «палаючого» сонця не тільки виконували тяжкі земляні роботи, але й охороняли кордони Російської імперії від Кубанських татар та Пилипа Орлика⁵³. У відомості Переяславського полку вказано, що 1718 р. «Быль походъ до царичанской линии, где находилося Малороссійкіхъ полковъ только семь, в команде хорунжого генералного

⁴⁸ Гуржій О.І. Гетьманська Україна / О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб – К.: Альтернативи – 1999. – Т. 8 – С.168.

⁴⁹ Гуржій О.І. Гетьманська Україна / О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб – К.: Альтернативи – 1999. – Т. 8 – С. 170.

⁵⁰ Укріплення робили із в'язанок хмизу зміцнюючи дротом, а потім з міцних в'язанок будували фашинні загородження. Такі в'язанки використовувалися, щоб засипати виїмки чи рови. Зокрема, в середньовіччі фашинами засипали захисні рови укріплень.

⁵¹ ІР ЦНБУВУ. – Ф. І. – Спр. 64344 – 1758 р. Відомість Переяславського полку про походи за участю козаків з моменту «возз'єднання» України з Росією. – Арк. 3.

⁵² Сулимовський архів. Фамільные бумаги Сулим, Скоруп, Войцеховичей XVII – XVIII вв. – К., 1884. – С. 5.

⁵³ Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от избрания Мазепы до уничтожения Гетманства / Д.Н. Бантыш-Каменский – Ч.3 – М., 1830. [Електронний ресурс] // – Режим доступу: <https://runivers.ru/lib/book4342/53042/> – С. 141.

Івана Сулими, да пять полковъ слобочкихъ (слобідських – Авт.) з бригадиромъ слобочкимъ ... генерала Кропотова, ... поход продолжался ... три года»⁵⁴.

Восени 1718 р. за вказівкою Петра I розпочалися земляні роботи для утворення водного каналу в обхід Ладозького озера, який мав з'єднати р. Волхов з Невою. На початку весни 1721 р. розпочався Ладозький похід, у який було знову відряджено за головного командира генерального хорунжого Івана Сулиму. Згідно Сулимівського архіву, під регіментом переяславця Івана Сулими перебувало 20000 козаків у тому числі і козаки Переяславського полку, які мали працювати на будівництві Ладозької лінії. У березні цього ж року трохи не дійшовши до Вишнього Волочку, стомлений від тривалих походів та хвороби, майже 70-літній Іван Сулима помирає. Тіло свого командира побратими доправили у його родову вотчину – Сулимівку (Бориспільської сотні, Переяславського полку) для почесного поховання⁵⁵.

У відомості Переяславського полку не означено скільки у поході перебувало козаків, а лише є запис про те, що 1721 р. «Походъ былъ ... до Ладожского озера, где за комендира былъ ... хорунжий генералній Иван Сулима»⁵⁶. Згідно показань переяславського сотника Івана Добронизького, збережених в Сулимівському архіві, у Ладозькому поході приймали участь: «духовний батюшка» (священник – Авт.) Симеон Грим'ячевський та полкова старшина – осавул Лука Васильович, писар Павло Черняхівський, воронківський сотник Василь Берло, значковий товариш Яків Михайлович⁵⁷ та інші переяславці.

Ладозький канал українці будували на захоплених порубіжних територіях. Корінні фінські народи, проживаючи на цих землях, чинили запеклий опір, тому козаки змушені були їх відтіснити від Ладоги та охороняти межі Російської держави⁵⁸.

У результаті походу померло від холоду, недостачі їжі, одягу та від різного роду захворювань, що не рідко траплялися в суворих кліматичних умовах аж 30% козаків⁵⁹. У такий спосіб російський уряд знищував військовий потенціал України, використовуючи козаків як дармову робочу силу.

Проводячи активну територіально-економічну та політичну експансію, Росія у 1700–1720-их рр. постійно воювала проти Швецького королівства у Балтійському регіоні, Туреччини та Кримського ханства – на узбережжі Північного Причорномор'я,

⁵⁴ ІР ЦНБУВУ. – Ф. І. – Спр. 64344 – 1758 р. Відомість Переяславського полку про походи за участю козаків з моменту «возз'єднання» України з Росією. – Арк. 3 зв.

⁵⁵ Сулимівський архів. Фамільные бумаги Сулим, Скоруп, Войцеховичей XVII – XVIII вв. – К., 1884. – С. 6.

⁵⁶ ІР ЦНБУВУ. – Ф. І. – Спр. 64344 – 1758 р. Відомість Переяславського полку про походи за участю козаків з моменту «возз'єднання» України з Росією. – Арк. 3 зв.

⁵⁷ Сулимівський архів. Фамільные бумаги Сулим, Скоруп, Войцеховичей XVII – XVIII вв. – К., 1884. – С. 83.

⁵⁸ Сулима Л. М. Сулими: спадщина предків: Науково-історична публіцистика. (У двох томах) Т. I / Л. М. Сулима – К.: Фенікс. – 2013. – С. 173.

⁵⁹ 20. Радакова О. Українські козаки на Ладозьськiм каналі / О. Радакова [Електронний ресурс] // «Записки наукового товариства ім. Шевченка», Т. 12, 1896. – Режим доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Radakova_Olena/Ukrainski_kozaky_na_Ladozhskim_kanali.pdf – С. 5–6.

Речі Посполитої – на Заході. Московський агресор в особі Петра I водночас прагнув здобути собі панівне становище ще й у прикаспійському регіоні тому невдовзі виник конфлікт між Російською імперією та Персією, яка займала значну частину узбережжя. Похід у перські прикаспійські «області» Петро I розпочав улітку 1722 р., залучивши до нього 10 тис. лівобережних козаків під командуванням миргородського полковника Данила Апостола⁶⁰, у складі якого перебували й козаки Переяславського полку, що прямували до Дербенту⁶¹. У відомості Переяславського полку писар відмітив, що «того ж году биль походы Сулацкий, в котором главным комендиромъ биль полковникъ миргородский Данило Апостол и продолжался тот походы до четырехъ годъ»⁶². Із архівного рукопису помітно, що похід 1722 р. називали Дербентським або ж Сулацьким, який тривав до 4-ох років. У першому Дербентському поході переяславським наказним полковником був іркліівсткий сотник Славуї Требинський, який вподальшому на протязі 2-ох років, командував б-ма сотнями козаків та компанійців, направлених до фортеці Святого Хреста⁶³. Стратегічний план Перської кампанії передбачав застосування козацьких формувань для того, щоб заснувати фортецю Святого Хреста на р. Сулак, у якій мала дислокуватися залага⁶⁴. Також козаки зводили Дербентську цитадель та гавань⁶⁵ та виконували й різноманітні бойові завдання. Зокрема, козацька кіннота переважно виконувала функції військової охорони, рухаючись поруч із російською піхотною бригадою та драгунами⁶⁶.

У жовтні 1724 р. Петро I звелів спорядити із Гетьманщини на наступний рік у так званий Гілянський похід дві тисячі бунчукових товаришів та козаків, а також майже 150 осіб із значкового товариства. Очевидно, черговий військовий набір мотивувався високою смертністю, виснаженням, хворобами та втечами багатьох українців⁶⁷. Відомі прізвища частини переяславської козацької верхівки, які під

⁶⁰ Гуржій О. І. *Гетьманська Україна* / О. І. Гуржій, Т. В. Чухліб – К.: Альтернативи – 1999. – Т. 8 – С. 176.

⁶¹ ІР ЦНБУВУ. – Ф. І. – Спр. 64344 – 1758 р. *Відомість Переяславського полку про походи за участю козаків з моменту «возз'єднання» України з Росією.* – Арк. 3 зв.

⁶² ІР ЦНБУВУ. – Ф. І. – Спр. 64344 – 1758 р. *Відомість Переяславського полку про походи за участю козаків з моменту «возз'єднання» України з Росією.* – Арк. 3 зв.

⁶³ Іваненко А. О. *Участь Переяславського полку у воєнних кампаніях Російської імперії* / А. О. Іваненко // *Гілея науковий вісник. Збірник наукових праць. Історичні науки* – К., 2011. – Вип. 52. – С. 280.

⁶⁴ Енгель Й.-Х. *Історія України та українських козаків / Ін-т укр. археографії та джерелознавства ім. М. С. Грушевського НАН України, Східний ін.-т українознавства ім. Ковальських, Центр укр. студій ім. Д. І. Багалія Харківського нац. ун-ту ім. В. Н. Каразіна. [Заг. ред., вступ. ст. В. В. Кравченка; упоряд. Т. О. Чугуя].* – Харків: Факт, 2014. – С. 412.

⁶⁵ Курукин І. В. *Персидский поход Петра Великого. Низовой корпус на берегах Каспия (1722–1735).* / І. В. Курукин [Електронний ресурс] – М., 2010. – Режим доступу: <https://www.litmir.me/br/?b=199290&p=1> – С. 33.

⁶⁶ *Дневник Николая Ханенко (1719–1723 и 1754 г.)* // КС. – 1896. – № 7 – 8 – С. 151 – 196. [Електронний ресурс] // – Режим доступу: http://iht.univ.kiev.ua/library/kievskaya_starina/kievskaya_starina_1896_7-8.pdf. – С. 184.

⁶⁷ Кривошея І. І. *Мілітарна мандрівка: бунчукове товариство в Сулацькому поході (1725–1727 рр.) в дзеркалі щоденника генерального підскарбія Якова Марковича* / І. І. Кривошея [Електронний ресурс] –

керівництвом бунчукового товариша Семена Лизогуба залучалися до Гілянського походу⁶⁸. Конкретно це: Мирон Лютий, Михайло Ревуцький, Іван Адаменко, Іван Зощенко, Василь Зеленський, Яків Безбородько та інші, що переважно належали до значкових товаришів⁶⁹. Ними, як правило, ставали нащадки полкових та сотенних старшин, які не мали адміністративно-військових посад. Значкові товариші виконували різноманітні доручення полковника, могли керувати окремими військовими загонами або ж були помічниками сотенної та полкової козацької верхівки⁷⁰.

Із щоденника сина лубенського полковника Андрія Марковича, бунчукового товариша Якова Марковича, відомий персональний склад переяславського бунчукового товариства, що перебували у поході 1725–1727 рр. Нагадаю, що до бунчукових належала привілейована верства козацької верхівки, що не мала офіційний посад в уряді, проте виконувала службу під так званим бунчуком та користувалася значним авторитетом серед соціуму Гетьманщини. Звання «бунчуковий товариш» надавали в основному нащадкам полковників, генеральних старшин, знатного шляхетства. У період військового походу бунчуковий товариш перебував у оточені керманіча булави, охороняв символи влади: бунчук і корогву (бойовий прапор). Бунчукові товариші підпорядковувалися генеральному бунчужному, військову службу виконували за власні кошти та не отримували постійних посад. Вони перебували під протекцією гетьмана, нерідко трималися незалежно від полкових та сотенних урядників не бажаючи їм підкорятися⁷¹.

У похід бунчукові вирушали самостійно, прямуючи обозом до Харкова у Ахтирку, а потім вони рухались у Царицин (нині – Волгоград), Астрахань⁷², добираючись до р. Сулак у фортецю Святого Хреста. Із переяславців у поході були: Василь Томара (у січні 1727 р. атестований за рекомендацією лікарів для повернення на Батьківщину), Василь Дмитрашко, Федір Дмитрашко (помер 28 вересня 1726 р. в Сулаці поруч Старої Шимахи), Федір Іванович Сулима (помер 25 серпня 1726 р. в Сулаці, похований поруч вівтарної стіни церкви у новій фортеці Святого Хреста).

Режим

доступу: http://shron1.chtyvo.org.ua/Kryvosheia_II/Militarna_mandrivka_bunchukove_tovarystvo_v_Sulats_koti_pokhodi_17251727_v_dzerkali_schodennyka_hener.pdf; Курукин І.В. Персидський похід Петра Великого. Низовий корпус на берегах Каспія (1722–1735). / І.В. Курукин [Електронний ресурс] – М., 2010. – Режим доступу: <https://www.litmir.me/br/?b=199290&p=1> – С. 46.

⁶⁸ Географічно провінція Гілян розташовувалась на південно-західному узбережжі Каспійського моря й входила до остану Ірану, підпорядковуючись Персії.

⁶⁹ ІР ЦНБУВУ – Ф. І. – Спр. 54337. Ревізька книга Переяславського полку 1726 року. – 634 арк. – Арк. 319; Центральний Державний історичний архів України у м. Київ – Ф.51 – Оп.3. – Спр.1593. – Арк. 1.

⁷⁰ Гуржій О.І. Гетьманська Україна / О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб – К.: Альтернативи – 1999. – Т. 8 – С. 99.

⁷¹ Гуржій О.І. Гетьманська Україна / О.І. Гуржій, Т.В. Чухліб – К.: Альтернативи – 1999. – Т. 8 – С. 99.

⁷² Маркович Я.А. Дневные записки Малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича / Я.А. Маркович [Електронний ресурс] – М.: Изд. Готье, 1859 – Ч. 1. – Режим доступу: http://www.nibu.kiev.ua/elfond/Dnevnye_zapiski_Jakova_Markovicha_ch1/Dnevnye_zapiski_Jakova_Markovicha%20_ch1.pdf – С. 71, 73, 84, 97–99.

Окрім них за реєстром 1724 р. у Гілянському поході ще перебували: Григорій Іваненко, Василь Танський, Афендик із синами, Данило Берло (помер), священник – Андрій Берло. Бунчукові товариші переважно виконували різного роду доручення командування, їздячи у відрядження в опорні пункти, Астрахань, Санкт-Петербург та Україну⁷³.

Бунчукові товариші та рядові козаки масово гинули переважно не в боях, а від незвичних природних умов кавказького передгір'я та гілянської низовини через вологий та жаркий клімат, а також від різноманітних хвороб й надзвичайно тяжкої праці, що виснажувала їх. Українцям доводилось терпіти пекучу спеку, відбувати нестерпну службу в необлаштованих місцях, відправлятися в роз'їзди, працювати на тяжких фортифікаційних та «гаваних» роботах. Часто продукти та інші необхідні припаси козаки не могли придбати у армійських магазинах тому, що платня їм не надавалася⁷⁴. Через погане харчування й незбалансований раціон, який переважно складався із хліба та води не задовільної якості, зростала чисельність небіжчиків серед українців. Взимку 1724–1725 рр. від хвороб померло 1 450 козаків, а згідно іншого рапорту, за півтора місяця (з 1 квітня до 16 травня цього ж року) від цинги померло 2 204 українця при одному вбитому у бою і 3-ох померлих від поранень⁷⁵. Лише за час повернення з походу на шляху до Гетьманщини, померло 350 українців⁷⁶.

Значних втрат зазнали козаки у 1724–1725 рр. під час будівельних робіт на Кавказі. Із російських документів дізнаємося, про те що «из десяти с половиной тысяч казаков от цынготной (від цинги – Авт.) и другой тяжелой болезни повалились (померли – Авт.) и от татар в сулацком городке и в Аграханском транжаменте на боях и нападениями в разных местах побито и умерло 5 183 человека; более 900 были больны»⁷⁷. Вцілілі, доповідав у серпні 1725 р. полковник Михайло Милорадович, «платья (одягу – Авт.), обуви и других харчевых вещей, кроме хлебного жалованья,

⁷³ Кривошея І.І. Мілітарна мандрівка: бунчукове товариство в Сулацькому поході (1725–1727 рр.) в дзеркалі щоденника генерального підскарб'я Якова Марковича / І.І. Кривошея [Електронний ресурс] – Режим доступу:

http://shron1.chtyvo.org.ua/Kryvosheia_I/Militarna_mandrivka_bunchukove_tovarystvo_v_Sulatskomu_pok_hodi_17251727_v_dzerali_schodennyka_hener.pdf; Маркович Я.А. Дневные записки Малороссийского подскарбия генерального Якова Марковича / Я.А. Маркович [Електронний ресурс] – М.: Изд. Готье, 1859 – Ч. 1. – Режим доступу: http://www.nibu.kiev.ua/elfond/Dnevnye_zapiski_Jakova_Markovicha_ch1/Dnevnye_zapiski_Jakova_Markovicha%20_ch1.pdf – С. 208–209.

⁷⁴ Курукин І.В. Персидский поход Петра Великого. Низовой корпус на берегах Каспия (1722–1735). / І.В. Курукин [Електронний ресурс] – М., 2010. – Режим доступу: <https://www.litmir.me/br/?b=199290&p=1> – С. 55.

⁷⁵ Курукин І.В. Персидский поход Петра Великого. Низовой корпус на берегах Каспия (1722–1735). / І.В. Курукин [Електронний ресурс] – М., 2010. – Режим доступу: <https://www.litmir.me/br/?b=199290&p=1> – С. 33.

⁷⁶ Іваненко А.О. Участь Переяславського полку у воєнних кампаніях Російської імперії / А.О. Іваненко // Гілея науковий вісник. Збірник наукових праць. Історичні науки – К., 2011. – Вип. 52. – С. 280.

⁷⁷ Курукин І.В. Персидский поход Петра Великого. Низовой корпус на берегах Каспия (1722–1735). / І.В. Курукин [Електронний ресурс] – М., 2010. – Режим доступу: <https://www.litmir.me/br/?b=199290&p=1> – С. 58.

давно лишились»⁷⁸. Нагадаю, що переяславці, як і решта козаків нашої Батьківщини, за вимогою російського уряду повинні були йти у похід зі своєю зброєю, грішми, спорядженням, конем та харчами. Зауважимо, що військова служба була важким тягарем для козацьких господарств. Якщо заможній старшині могли рідні з дому надіслати провіант, то рядове козацтво виживало за рахунок тих мізерних харчів, що вони могли взяти із собою у далеку подорож або ж купити по дорозі та харчувалися переважно хлібом і сухарями, що їм виділяли. Цікаво те, що син Івана Сулими, Федір, який був відряджений у Сулацький похід у Персидські гори – фортецю «Честного Креста», написав 7 листопада 1725 р. додому лист, у якому повідомив: «...жебы провянти сюда в Сулакъ присилались, то жебы былъ готовъ, а именно: куфовъ (бочок – Авт.) горелки (горілки – Авт.) простой литовской пенной 4, а доброй двойной досужую одну (одну – Авт.), а особливо бариль (невелика діжка – Авт.) алембиковой водки (вищий гатунок горілки, яку виготовляли переганяючи сировину через два котла або ж діжки – Авт.) умислне перегнать зо-три бедренцовой (тобто спеціально виготовити три барила горілки, настояної на рослині бедренці-ломикаміні, що мав цілющі властивості – Авт.); сала бочку, крупъ грецкихъ бочку и пшона бочку; а иншого борошна не надобно: тут знатнейше за горелку борошенного провянту достать (можно) и все тое борошно завчасу приготовить»⁷⁹. У 1726 р. Федір Сулима знову пише своїй матері лист, у якому сповіщає про труднощі військового життя та прохає прислати йому провіант, а саме: «горілки куфов простой доброй 6 или 7, и доброй досужихъ бариль 3; сала бочку да крупов гречанихъ з бочку...»⁸⁰.

За «Ревізькою книгою Переяславського полку 1726 р.», відомі імена майже 490 козаків, що перебували у походах та зафіксовано 460 вдів⁸¹, що стали самотніми унаслідок загибелі чоловіків у різного роду «мандрівках», у які їх відряджав російський уряд.

Таким чином географія військових походів переяславських козаків у 1680–1720-их рр. охоплювала: Південну Україну (Північне Причорномор'я, Бессарабію, Буджак, Запоріжжя, Приазов'я), Середню Наддніпрянщину, Правобережжя, Лівобережжя, Галичину, Чернігівщину, Слобожанщину, Балтійський регіон (Швецію, Латвію, Естонію, Литву, Польщу, Інгерманландію – фінські терени, що увійшли за результатами Північної війни до складу Московії), землі Білорусії, Росії, а також прикаспійські території Персії у Північному Кавказі (Дагестан). Козаки були задіяні як безпосередньо у військових діях, так і в будівництві фортифікаційних споруд,

⁷⁸ Курукин И.В. *Персидский поход Петра Великого. Низовой корпус на берегах Каспия (1722–1735).* / И.В. Курукин [Электронный ресурс] – М., 2010. – Режим доступа: <https://www.litmir.me/br/?b=199290&p=1> – С. 58.

⁷⁹ Сулимовский архив. *Фамильные бумаги Сулим, Скоруп, Войцеховичей XVII – XVIII вв.* – К., 1884. – С. 46.

⁸⁰ Сулимовский архив. *Фамильные бумаги Сулим, Скоруп, Войцеховичей XVII – XVIII вв.* – К., 1884. – С. 47.

⁸¹ ІР ЦНБУВУ – Ф. І. – Спр. 54337. *Ревізька книга Переяславського полку 1726 року.* – Арк. 1–634.

ритті каналів та охороні кордонів поза межами Гетьманщини. Московський царизм за допомоги козаків реалізовував свою загарбницьку політику, захоплюючи та приєднуючи нові території до Російської імперії.

Vyacheslav Lokha
(Pereiaslav-Khmelnitskyi)

GEOGRAPHY OF THE COSTS OF THE TRANSISTOR FLOOR IN 1680–1720 AD.

In the article, on the basis of archival sources, studies of foreign and domestic historians, the military campaigns of the Pereiaslav Cossacks during 1680-1720 were highlighted. The geography of the military campaigns of the Pereiaslav Cossacks in the 1680's and 1720's included: Southern Ukraine (Northern Black Sea Coast, Bessarabia, Budzhak, Zaporizhia, Azov), the Middle Dnieper, Right Bank, the Left Bank, Galicia, Chernihiv, Slobozhanshchyna), the Baltic region (Sweden, Latvia, Estonia, Lithuania, Poland, Innerland - Finnish lands, included in the results of the Northern War in Muscovy), the land of Belarus, Russia, as well as Caspian territories of Persia in the Northern and Southern Caucasus (Dagestan, Azerbaijan, and possibly pr vintsiyu Iran).

Keywords: *information of Pereyaslavsky regiment, hikes, fortress, Cossacks, Bunchuk comrades.*

ВІДОМОСТІ ПРО АВТОРІВ

Білинська Лариса – науковий співробітник-консультант Державного підприємства «Науково-дослідний центр «Охоронна археологічна служба України» ІА НАН України, завідувач науково-дослідного сектора археології Сумського обласного краєзнавчого музею.

Білинський Олег – асистент кафедри археології Національного університету «Києво-Могилянська академія».

Блануца Андрій – старший науковий співробітник відділу історії України середніх віків та раннього нового часу Інституту історії України НАН України, старший науковий співробітник НІЕЗ «Переяслав», кандидат історичних наук.

Бондар Олександр – старший науковий співробітник Чернігівського обласного історичного музею імені В.В. Тарновського, кандидат історичних наук.

Борисов Артем – молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

Васильєва Марія – молодший науковий співробітник відділу «Археологічний музей» Інституту археології НАН України.

Вовкодав Сергій – старший науковий співробітник Музею космосу Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав».

Готун Ігор – науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук.

Грабовська Ольга – завідувач науково-дослідного сектора археології Відділу охорони пам'яток історії та культури Вінницького обласного краєзнавчого музею, кандидат історичних наук.

Казимір Олександр – молодший науковий співробітник відділу давньоруської та середньовічної археології Інституту археології НАН України.

Колибенко Олександр – заступник генерального директора з наукової роботи Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», кандидат історичних наук.

Колибенко Володимир – старший науковий співробітник Національного музею історії України.

Лоха В'ячеслав – керівник навчально-наукового центру генеалогічних досліджень та історичної регіоналістики ДВНЗ «Переяслав-Хмельницький державний педагогічний університет імені Григорія Сковороди, кандидат історичних наук.

Манігда Ольга – науковий співробітник відділу археології Києва, учений секретар Інституту археології НАН України, кандидат історичних наук.

Нагайко Тарас – завідувач науково-дослідного відділу історичного краєзнавства Національного історико-етнографічного заповідника «Переяслав», кандидат історичних наук.

Наукове видання

Фактор простору в історичних дослідженнях: Матеріали Всеукраїнської наукової конференції, [м. Переяслав-Хмельницький], 23 травня 2019 р. / [Упорядник: С.М. Вовкодав]. – Переяслав-Хмельницький. – 96 с.

Редакційна колегія може не поділяти фахову думку авторів публікацій та залишає за собою право редагувати та скорочувати надані тексти. Передрук та відтворення опублікованих матеріалів будь-яким способом дозволяється лише при посиланні на це видання. Відповідальність за достовірність поданої інформації несуть автори матеріалів.

Адреса редакції:

08400, Київська область, м. Переяслав-Хмельницький,
вул. Т. Шевченка, 8.

Тел. +38 (04567) 5-41-03

E-mail: niez.pereyaslav@gmail.com

Упорядник: С.М. Вовкодав

Літературна корекція: К.М. Нагайко

Верстка та дизайн: С.М. Вовкодав

Підписано до друку 17.05.2019 р. Формат 60x84 1/8

Наклад 40. Ум. друк. арк. 4.36

Надруковано ТОВ «Видавничий Будинок «Аванпост-Прим»

м.Київ, вул. Сурікова, 3, корпус 3.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру України видавців, виготовників видавничої продукції ДК № 3843 від 22.07.2010 р.

